

VERITATIS IMAGO

TUDOMÁNYOS, MUZEOLÓGIAI, KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

www.veritatisimago.hu

2024/3-4.

VERITATIS IMAGO

TUDOMÁNYOS, MUZEOLÓGIAI, KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik online, negyedévente

2024/3-4.

www.veritatisimago.hu

Főszerkesztő

Dr. Szolnoki Zoltán

Szerkesztőbizottsági elnök

Dr. Nagy Imre

Vezető szerkesztő

Medgyesi Konstantin

Szerkesztőségvezető

Hegedűs Anita

Tematikus szerkesztők

Bíró-Balogh Tamás

Forgó Géza

Mód László

Nátyi Róbert

Pópity Dániel

Tóth Benedek

Tóth István

Varga András

Varga Sándor

Vukov Anikó Veronika

Technikai szerkesztő

Hegedűs Anita

Webszerkesztő

Czukur Péter

A tanulmányok lektorai

Almási Tibor

Giczi Zsolt

Horváth Andrea

Szolnoki Zoltán

Szerkesztőség

Móra Ferenc Múzeum

Szeged, Roosevelttér 1-3.

E-mail cím: info@veritatisimago.hu

Telefonszám: +36 62 549 040

Kiadja

Móra Ferenc Múzeum (Szeged, Roosevelttér 1-3.)

Felelős kiadó

Fogas Ottó igazgató

ISSN 2559-9836 (Online)

TARTALOMJEGYZÉK / TABLE OF CONTENTS

TÖRTÉNETTUDOMÁNY / HISTORY

FARKAS CSABA: <i>Fellebbezések és másodfokú bíraskodás a középkori báciai és kalocsai szentszéken</i>	5
AYŞEGÜL ERSİN: <i>From Revolution to Modernization: The Influence of Father-Daughter, Adolf Farkas and Nigâr Hanım in Late Ottoman Thought</i>	29
VÁGFALI ZOLTÁN CSABA: <i>Egyházakhoz kötődő társulások a két világháború közötti Magyarországon. Fogalmi anarchia és a kategorizálási misztérium csapdái</i>	38

RÉGÉSZET / ARCHEOLOGY

SZEBENYI TAMÁS: <i>Pecsételt kerámia Üllő 5–9. lelőhelyen: új szempontok egy régi anyagközléshez</i>	53
--	----

TÖRTÉNETTUDOMÁNY / HISTORY

Fellebbezések és másodfokú bíraskodás a középkori bácsi és kalocsai szentszéken¹

Farkas Csaba*

* HUN - REN – PTE - ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia [1000-1387] Kutatócsoport

Absztrakt

Nyugat-Európához képest szűk egy évszázaddal később, a 14. század folyamán a középkori Magyar Királyság területén is feltűnnek az ún. általános helynökök (vicarius in spiritualibus generalis), akiknek feladata a megyéspüspök helyettesítése volt mind az egyházigazgatás, mind a bíróság terén. A Kalocsa-Bácsi Érsekség egyike azon egyházmegyéknek (Várad, Erdély mellett), ahol két helyen, ti. Kalocsán és Bácsón is találkozunk vikáriusokkal. A földrajzi távolságok ellenére több közös pont is felfedezhető működésükben. A tanulmány a 14. századtól egészen a középkor végéig kíséri végig ezen két intézmény történetét, külön tekintettel a helynökökre, bírói gyakorlatukra, valamint hivatali személyzetükre vonatkozóan.

Kulcsszavak: középkor, egyháztörténet, szentszéki bíróság, Kalocsa, Bács

A középkori Magyarország egyházi bíraskodásának történeti kutatásában jelentős előrelépések történtek az utóbbi évtizedekben. A szentszékek működésének intézményenkénti feltárása továbbra is fontos feladata a hazai középkori egyháztörténet-kutatásnak. Ezen intézmény működésének több részletét már a korábbi szakirodalom is érintette, így jelen munkában is egy kérdésre kívánok reflektálni, még hozzá a peres ügyekben történő fellebbezések kapcsán.

A kérdésre adott válasz, hogy miért éppen erre esett a választásom, voltaképpen az elemzés tárgyává tett kalocsai-bácsi egyházi bíraskodásról ránk maradt forrásokban lakozik. Az oszmán–török hódítás következtében az érseki bíróság nevében kelt források száma, különösen az esztergomihoz képest, csekélynek mondható. Ebben az esetben különösen felértékelődik azon források szerepe, amelyek más egyházmegyéből fellebbezéssel Kalocsára, illetve Bácsra érkezett ügyek tárgyalásáról adnak számot. Ad absurdum, többet tudhatunk meg a bácsi és a kalocsai szentszék működéséről, amennyiben az más egyházmegyéből, az érseki tartományhoz tartozó szuffragáneos püspökök ítélőszékéről fellebbezett ügyek tárgyalásáról szól. Ennek oka abban kereshető, hogy a középkori és Dalmácia nélkül értendő Magyar Királyság területe két érseki tartományra tagolódott (esztergomi és kalocsai-bácsi). A tartományhoz tartozó püspökség bíró széke előtt folyó pereket pedig, amennyiben fellebbezett az egyik fél, úgy másodfokon az adott tartomány érseke (metropolitai szék) tárgyalta.

Vizsgálatomat így a fellebbezésre került, másodfokon az érseki szentszékeken folyó peres eljárásokra terjesztettem ki. Ezen kívül, miként annak módjáról lentebb még bővebben beszámolok, azon ügyeket is ide számítottam, ahol a bácsi és kalocsai szentszékek pápai parancsra mint kijelölt bírók jártak el.

A különbség az érsekségen belül ennek ellenére is szembeűnő. A bácsi egyházi bíróság elemzésébe így bevonható forrásanyag többszöröse a kalocsai vikáriusok előtt tárgyalta ügyeknek. Többek között az is indokolta,

¹ Jelen tanulmány a HUN-REN-PTE-ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport (azonosító szám: 1421707) keretében készült el.

hogy végül a két szentszéket mint másodfokú bírói fórumot külön mutatom be. A vizsgálat során öt szempont alapján végeztem el az elemzést. Először sorra vettem a fellebbviteli fórumra érkezett ügyek földrajzi eloszlását. Ennek elvégzését az is indokolta, hogy joggal merül fel a kérdés, vajon a két székhelyen is működő bíróság területi alapon elvált egymástól? A két székeskáptalan történetének ismeretében (Winkler, 1935.; Udvardy, 1992.) ezt az előfeltevést gyámolítja, hogy a kalocsai káptalan középkori forrásanyagának elemzésekor külső hiteleshelyi tevékenység leginkább a Duna-menti megyékre (nagyobb részt Bodrog, illetve Fejér solti széke, illetve Tolna és Baranya területére) szűkül le. Ezzel némileg átfedésben (Bodrog, Baranya) a bácsi káptalan működése ettől inkább délebbre (Bács, Valkó) található részekre korlátozódott (Parlagi, 2001: 107–108.; Pfeiffer, 2020, 216–217., 221., 225., 227–228., 230–233.). Másodsor, a fellebbezésre került ügyeket típusuk szerint csoportosítottam az 1462. évi 3. tc. pontos meghatározásához igazodva. A harmadik pontban azokat a peres eljárásokat mutatom be, amelyek Bácsról és Kalocsáról kerültek fellebbezéssel más bírói fórum elé. Ez esetben vagy a pápa által kijelölt bírók, magyarországi legátusok vagy maga a római Kúrián (Apostoli Szentszék) a Szentatya ítéletére bízták magukat a pereskedők. A törvényi keretből kiindulva lényeges a szentszéki bíróságok és a világi hatalom kapcsolatának vizsgálata is, amelyet leginkább abban érhetünk tetten, hogy egy ügy tárgyalását át tették a szentszékről a világi hatóságok elé (Bónis, 1973–1974: 96–97.). Végül az ötödik pont alatt a fellebbezett és másodfokú peres eljárás egyes, a forrásokból kihámozható szakaszainak elemzésével zárom az elemzést. Ezen belül az alperesek, felperesek fellebbezéseit, a vizsgálatokat, tanúk kihallgatását, az ítélet előtt született megegyezéseket, magukat az ítéleteket veszem sorra, külön kitérve a kiközösítés (excommunicatio) egyházi fenytékére is.

Mindezek előtt azonban röviden ki kell térnünk a szentszéki bíróságok kialakulására, a forrásviszonyokra. A vizsgálat egyik szempontja miatt szükséges ismertetnünk a működésüket érintő törvényi kereteket is. A két, másodfokon eljáró bíróság elemzése előtt pedig összegeznünk kell: mit tudunk a korszak fellebbezéseinek menetéről?

I. A szentszéki bíróság helye a középkori Magyarországon

I/1. Az egyházi bíráskodás kialakulás és forrásviszonyok

A középkorban az érsek és püspökök hármassal hatalmat gyakoroltak egyházmegyéjükben. A szentelő (szentségek kiszolgáltatása, istentisztelet tartása), valamint a tanítói hatalom (hithirdetés, hitesség óvása) kérdésünk szempontjából másodlagos, a kormányzói azonban már nem. Egyrészt egyházmegyei/tartományi zsinatokon törvényeket hoztak, felügyeltek a fegyelemre, javadalmakat alapítottak, kezeltek és adományoztak (Érszegi 1996, 563). A hagyományosan az egyházhoz tartozó ügyekben (házassággal kapcsolatos kérdések, kiközösítés, stb.) a megyéspüspök bíró is volt. Ennek kezdetéről keveset tudunk. Főként Szent István és Szent László törvényei, vagy a Kálmán-kori esztergomi zsinatok határozatai nyújtanak betekintést. A 13. század elejére az egyházi bíráskodás elterjedését mutatja a Várad Regestrum, amely kellő betekintést nyújt az 1208–35 közötti a várad székesegyházban tartott istenítéletek menetébe és más jogügyletekbe (Solymosi, 1994: 713.). A tüzesvaspróba és eskütétel a várad példája nyomán szélesebb körben elterjedt volt az országban (Erdő, 2001a: 112–113.). Az egyházi bíráskodás hazai fejlődése szempontjából jelentős hatást tulajdoníthatunk az országban 1228–34 között tevékenykedő pápai legátusoknak, akik a politika mellett több egyházi jogvitában is hallatták hangjukat (Erdő, 2001a: 113.).

A 12. századtól mind jobban nyomon követhető a király környezetében tartózkodó főpapok összetétele. Az egyházmegyéjétől átmenetileg távol tartózkodó püspökök helyettessé hagytak hátra. A 13. századi adataink szerint az ökonómus a bíróság élén is helyettesítette a főpásztort. Ebből a tevékenységi körből alakult ki a 14. század első évtizedeiben, minden egyházmegyében más időpontban a szentszéki bíróság intézménye.² Itáliai hatásra bíróit vikáriusnak (vicarius generalis) nevezték. A Kárpátoktól északra és Nyugat-Európában az officilási rendszer terjedt el, de ez voltaképpen ugyanazt jelentette, mint a Magyar Királyságban a vikáriátus (Erdő, 2001a: 109–124.; Erdő, 2016: 426–462.; Balogh, 2022: 65–99.). Kinevezésük a mindenkorai megyéspüspök hatáskörébe

² 13. század végi megjelenéséről ld. Bónis 1972, 61–62.

tartozott, és főként a székeskáptalanok tagjai közül választották őket. Főpásztori székiüresedés esetén megbízásuk megszűnt, ilyenkor a káptalan átmenetileg saját soraiból jelölt ki valakit. Az érseki szentszéki bíróságok egyedül abban különböztek püspöki székhelyen működő társaiktól, hogy fellebbviteli bíróságként is működtek. Így Esztergom mellett a másik érsekség területén párhuzamosan két vikárius is volt egyszerre. Ugyan egyes szentszékek elemzését már elvégezte részben vagy egészben a kutatás (Balogh, 2010: 57–64; C. Tóth, 2021: 69–91; Farkas, 2019: 215–246), de átfogó munka még nem született az intézmény történetéről.³

Mint említettem, a középkori Magyar Királyság, leszámítva a dalmáciai és a hazai egyházszervezetbe sohasem tartozó ottani érsekségeket (Spalato, Zára, Raguzza), legkésőbb a 12. század közepétől két egyháztartományra oszlott (Kosztá, 2013: 81). Esztergom elsőbbségét csak időszakosan tudta megkérdőjelezni Kalocsa a 13. század elején (Kosztá, 2013: 105–119; Barabás, 2022: 102–103, 119–120). Az esztergomi érseki tartományhoz tartozott az egri, győri, nyitrai, pécsi, váci, veszprémi egyházmegye, de a tatárjárás előtt a Kárpátokon túli térítőpüspökség, milikói is. A kalocsai-bácsi érsekség az 1080-as évektől vált két központtúvá (Kosztá, 2013: 78.), hogy aztán a 12. század elején kialakulóban lévő tartományához kerüljön a csanádi, erdélyi, váradi, zágrábi püspökség (Kosztá, 2013: 79–90.). Ehhez csatlakoztak még a 13. századi alapítású déli püspökségek, nevezetesen a boszniai és szerémi egyházmegyék (Rokay, 1994: 124–125; Kosztá, 1994: 642). Rövid ideig működő püspökségek közül a bulgáriai bodonyi, valamint a nándorfehérvári püspökségek tartoztak még ide (Érszegi, 1996: 563). Földrajzilag ugyanakkor a két tartomány határai esetében ki kell emelnünk a pankotai főesperességet (egri egyházmegye), valamint az erdélyi szász dékánáságot, amelyek az esztergomi provincia enklávéiként kerültek el körös-körül a kalocsai tartomány részeivel.

Ugyan több egyházmegye esetében csak kései források állnak rendelkezésünkre, mégis elmondható, hogy a vikáriusi rendszer az ország döntő részén a 14. század első harmadáig megvetette a lábát. Az évszázadra az Árpádok-korhoz viszonyítva sokkal szignifikánsabb forrásbőség azonban a szentszéki bíróságok működése kapcsán nem egyenletesen oszlik el. Több saját nevében kiadott forrást hagyományozott ránk az egri (Farkas, 2020), az esztergomi és a két erdélyi szentszék. Az itt tapasztaltakhoz képest viszont elenyésző a pécsi, győri vagy a nyitrai egyházi bíróságok esetében. Az ezt követő időszakban (1401–1526) sem sokban különbözik a helyzet. Erre a legbeszédesebb példa az Országos Levéltár Diplomatika Levéltárának és Fényképgyűjteményének online adatbázisának találatai. Igaz, több irat lehet egyazon forrás átirata, másolata is, amely befolyásolhatja a találatok számát, de az arányokat nem hazudtolhatja meg.

		1400-ig	1401–1526
esztergomi érseki tartomány	Esztergom (1314)	133 db	519 db
	Eger (1317)	344 db	367 db
	Győr (1362)	11 db	156 db
	Nyitra	-	51 db
	Pécs (1313)	11 db	37 db
	Vác (1327)	10 db	38 db
	Veszprém	6 db	72 db
össz.: 1755 db		össz.: 515 db	össz.: 1240 db

1. sz. táblázat: Források száma (esztergomi érseki tartomány). Forrás: DL-DF Adatbázis
(<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/search/>)

³ Részletekbe nem menően foglalkozott a szentszéki bíróság kérdésével Mályusz Elemér. Erre ld. Mályusz 2007, 174–175.

		1400-ig	1401–1526
kalocsai-bácsi érseki tartomány	Kalocsa-Bács	10 db (kalocsai) 1311/1327 1 db (bácsi) (1392)	12 db (kalocsai) 13 db (bácsi)
	Bosznia	-	-
	Csanád (1337)	4 db	42 db
	Erdély	69 db (erdélyi) (1301) 24 db (meszesen-túli/tasnádi) (1315)	67 db (erdélyi) 219 db (meszesen-túli/tasnádi)
	Szerém	-	-
	Várad (1310)	26 db	48 db
	Zágráb (1353)	52 db	118 db
össz.: 705 db		össz.: 186 db	össz.: 519 db

2. sz. táblázat: *Források száma (kalocsai-bácsi érseki tartomány). Forrás: DL-DF Adatbázis (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/search/>)*

A pontosabb számokért a középkori szentszéki bíróságok teljes forrásanyagát fel kellene dolgozni, illetve máshonnan származó adatokat is fel kellene használni. Arra, hogy mindez nagyban tudja befolyásolni az adott szentszékek vizsgálatába bevonható források számát, éppenséggel a kalocsai-bácsi egyházi bíróság esetében beszédes a fellebbviteli eljárások miatt. A jövődöbeli kutatások valós számaira azonban nem is kell várnunk, hogy lássuk, az esztergomi érseki tartomány szentszéki bíróságának középkori forrásanyaga minimum kétszer akkora, mint a kalocsai és bácsié. A számokat egyháztartományunkban olyan püspökségek javítják, mint a zágrábi és erdélyi, illetve kisebb részt a váradi, amelyek székhelye nem, vagy Várad esetében csak későn (1660) került oszmán fennhatóság alá. Ugyancsak ezzel magyarázhatjuk, hogy közel teljes forráspusztulással számolhatunk a szerémi és boszniai szentszéki források esetében.

A kalocsai és bácsi szentszékek működésének vizsgálata során tehát a legnagyobb nehézséget a bíróságnak saját nevében kibocsátott okleveleinek csekély száma okozza. A fellebbezési ügyek, különösen az érseki tartományhoz tartozó egyházi bíróságok forrásanyagának átnézése után, ugyan nagymértékben tágítják a kutató lehetőségeit, de további adatok egyedül a főpásztorok, valamint a hiteleshelyek iratanyagának áttekintésével remélhető. A DL-DF-adatbázis mellett az Anjou- illetve Zsigmond-korra vonatkozóan regesztakötetek nyújtanak további kapaszkodót a kutatásban. Az erdélyi és a meszesi vikáriusok esetében az Erdélyi Okmánytárnak köszönhetően 1389-ig a vizsgálat feltételei adóttak. Továbbra is nélkülözhetetlen Bónis Györgynek az egész országot lefedő, szentszéki bíráskodásra kiterjedő regesztagyűjteménye. Utóbbi segítségével a vizsgálatba bevonható források számát is sikerült megsokszorozni, másrészt rávilágított a feltáratlan forrásanyagban rejlő lehetőségekre. Ez a gyarapodás vizsgálatom fő csapását is kijelölte a fellebbezések, másodfokon tárgyalt, vagy pápai parancsra végzett vizsgálati eljárások kapcsán. A szentszéki bíróság történetének első bő egy évszázadában mintha ez a gyakorlat nem is létezett volna. Pedig az egyházi bíráskodást már a 15. század elején igyekezett korlátok között tartani a királyi hatalom.

I/2. A szentszéki bíróságok illetékessége és a fellebbezések a korabeli törvényekben

Az egyházi bíróságok illetékességének uralkodói szabályozásának kísérleteit már az Anjou-korban megfigyelhetjük az erdélyi szentszéki bíróságnál (Balogh, 2010: 58–59.), de törvényi keretek közé először Zsigmond király igyekezett azt szorítani. Dekrétumait követően fél évszázaddal később vette kezdetét az a törvényi szabályozás, amelyek I. Mátyás és II. Ulászló nevéhez köthetők. A törvények igyekeztek a magyarországi szentszéki bíróságok illetékességi körét meghatározni és választóvonalat húzni közöttük és a világi bíróságok között (C. Tóth et al., 2014: 21–22). Már az 1458. évi törvényekben is olvashatunk arról, hogy

mely ügyeket (hitbér, jegyajándék, leánynegyed, vérontás, egyházi személyek és asszonyok elleni erőszakoskodások, végrendeletek, házassági ügyek, hamis esküvés) tartották a szentszékhez tartozóknak (1458:9. tc., CIH I. 332–333). Mindezt az 1462. évi 3. tc. tovább pontosította (CIH I. 340–342). Ehhez képest az ezt követően született rendelkezések már nem voltak ennyire részletezőek (1464: 17. tc.: CIH I. 352–353; 1471: 17. tc.: uo. 366–367; 1492: 46. tc.: uo. 510–511). Kifejezetten tiltották, hogy világi ügyekben a szentszék járjon el, 1500-ban a szabad királyi városok lakosaira is kiterjesztették ezt (1498: 60-62. tc., CIH I. 628–631; 1500: 33. tc., uo. 662–663). Függetlenül lévő perekben tiltották az egyházi tilalom alkalmazását (1486: 28. tc., CIH I. 429–431), valamint kísérletet tettek a római Apostoli Szentszékhez történő fellebbezés megszüntetésére (1486: 44. tc., CIH I. 442–443; 1486: 45. tc., uo. 442–443; 1492: 45. tc., uo. 508–511). A dézsmapereket a királyi kúriához rendelték (1486: 44-45. tc., CIH I. 442–443). Az 1492. évi 46. tc. ráadásul kimondta, hogy a nagyobb bírók (uralkodó, nádor, országbíró) parancsára, javadalomvesztés terhe mellett, a világi természetű ügyeket át kell tenni a szentszékekről a kúriába (CIH I. 510–511). Az 1498. évi 63. tc. ugyan a fellebbezést nem tiltotta, ellenben az ezt megkerülő, keresetet külföldre vivőket „el kell fogni és a királyi felség kezébe szolgáltatni és a csonka toronyba zárni, hogy büntetésüket elvegyék” (1498: 63. tc., CIH I. 630–631).

A kalocsai és bácsi szentszék szempontjából is jelentős az 1495. évi 10. tc., amely elrendelte, hogy senki se fellebbezhet egyenesen az érsekek színe elé, hanem előbb a területileg illetékes megyéspüspök köteles kivizsgálni az ügyet. Azok, akik ezt megszegik, keresetüket elveszítik és pénzbüntetéssel sújtandók. A törvény ráadásul egy aktuális „problémára” is igyekezett reflektálni. Az ekkor az országban tartózkodó, II. Ulászló és Beatrix királyné házassági ügye miatt eljáró Orso Orsini apostoli nuncius, pápai oldalkövet előtt folyó perket ugyanis a felperesek bírói elé utalta vissza (CIH I. 568–569; Bónis, 1973–1974: 91).

A korszakban az egyházi bíráskodás hatásköre közismert és mindenki által elfogadott volt. Európa nyugati kereszténységét követő országaiban a szentszéki bíróságok elé a házassággal kapcsolatos ügyek tartoztak. Magyarországon a házassági vagyoni perekről, főként leánynegyeddal kapcsolatos birtokvitákról maradt fenn a legtöbb forrás (C. Tóth et al., 2014: 22–23).

A törvényi szabályozás az illetékességi körön túl több esetben a fellebbezések menetét is igyekezett bizonyos keretek közé szorítani. Azt, hogy ez mennyiben és miként hatott a bácsi és kalocsai szentszékek működésére, az alábbiakban látni fogjuk.

1/3. Fellebbezések a szentszéki bíróságon

Az érseki tartományhoz tartozó szuffragáneus püspökök bírói székükön elsőfokon tárgyalták a szentszékhez tartozó ügyeket (Erdő, 2020: L.). A 14. századi vikáriusok forrásanyagának ismeretében elmondható, hogy ezek a fórumok hatékonyan működtek, hiszen a kalocsai érseki tartományon belül ritkának számított a metropolitai székre való fellebbezés. Ritka, mégis ismert és működő gyakorlat, legalábbis erről tanúskodik az első, a kalocsai-bácsi érseki székre érkezett kereseti ügy (1374. máj. 7.: DL 6206, EO V. 89. sz.). A korszak érsekeire vonatkozó források számbavétele vélhetően még több hasonló, de leginkább ritka esetre is rávilágíthat. Ezt gyámolítja, hogy ismerjük János kalocsai érsek 1438. június 19-én kelt levelét, amelyben a tasnádi vikáriust kereste fel. Egy minden bizonnyal az ottani szentszék elé tartozó ügyben az érseki székre fellebbezett az egyik fél, így meghagyta a vikáriusnak, hogy amennyiben a felek nem egyeznek ki egymással, úgy terjessze ítélszéke elé az ügyet (DL 39544). A korszak teljes forrásanyagának szükséges áttekintésére pedig egy másik, igaz, korábbi esetet hozhatunk. 1423-ban egy zágrábi egyházmegyéből való presbiter pereskedett egy plébániáért előbb a zágrábi vikárius, majd fellebbezéssel az eljárás során elhunyt Scolari Carmannus kalocsai érsek előtt (1423. ápr. 20.: Lukcsics I. 577, ZsO X. 423. sz.).

Térjünk vissza azonban a fellebbezés menetéhez! Fontos kiemelnünk, hogy a helyben, elsőfokon született ítélet ellen, amennyiben azt a vikárius hozta meg, nem lehetett a püspök színe elé fellebbezni, mert kánonjogi értelemben a püspök és vikáriusának bírósága egy és ugyanazon fórumnak számított (Bónis, 1973–1974: 95; Erdő, 2020: L.). Ugyanez vonatkozott értelemszerűen a saját egyházmegyéjében eljáró bácsi és kalocsai szentszékek és az érsek ítélszékére is.

A kalocsai és bácsi, valamint az esztergomi érsek széke egyedül a saját egyházmegyéjén belül számított

elsőfokú bíróságnak (C. Tóth et al., 2014: 19). A szuffragáneus püspöki székekről pedig ide kellett fellebbezni (Erdő, 2020: L.). Egyedül az esztergomi érsek, az 1394–95 folyamán elnyert prímási címének köszönhetően járhatott el az egész országban harmadfokon. Tehát a kalocsai egyháztartományból is beérkezhetett hozzá egy fellebbezés. Az esztergomi vikárius tehát az elsőtől egészen harmadfokig tárgyalhatott pereket (Bónis, 1973–1974: 95; C. Tóth et al., 2014: 37).⁴ Vicedomini Máté esztergomi vikárius működésének elemzése azonban azt mutatja, hogy még a 15. század második és harmadik évtizedében is elvétve kerültek másodfokon is fellebbezett ügyek a színe elé, habár annak elvi korlátjai nem voltak. Természetesen a fellebbezések rengeteg többletkiadást vontak maguk után, így egy újabb kereset benyújtása súlyos terheket rótt a pereskedőkre (C. Tóth et al., 2014: 38.). Ez pedig jelentős mértékben le tudja szűkíteni a pereskedők társadalmi állását.

Az érseki széktől, legalábbis elviekben, bárki fellebbezhetett a római Kúriába (Apostoli Szentszék), de ezt, minden bizonnyal a nagy nyugati egyházszakadás következtében, Zsigmond király igyekezett korlátozni, amit jól mutatnak a fentebb már idézett törvényei is (Erdő, 2001b: 210–211). A 15. századból már több adatunk van arra vonatkozóan, hogy megfigyelhető egyfajta törekvés arra vonatkozóan, hogy a szentszékre tartozó pereskedéseket lehetőség szerint helyben, a megyéspüspök előtt zárják le. A fellebbezés rendjét pedig igyekeztek a világi bíraskodás rendszeréhez, annak fokozataihoz hasonlítani (C. Tóth et al., 2014: 19.).

A fellebbezett, másodfokon született ítéleteket kiközösítési szankcióval látták el. Ezt főként a kirótt bírságok megszerzése indokolta (C. Tóth et al., 2014: 79). A kiközösítés kérdésére külön kitérünk a tárgyalt perek folyamatának elemzésekor. Maga az ítélet kihirdetése nyilvánosan, a bíró (esetünkben az érsek, a vikárius vagy helyetteseik), a bírósági személyzet (ti. az ülnökök, assessores) és az érintett felek, azok tanúi jelenlétében, ünnepélyes keretek között történt. A székesegyház egy részén (kápolna, oltár stb.) ezt aztán felolvasták, anyanyelven kihirdették. Csak ezután került sor az ítéletlevél kiállítására. Elsőfokon az ítéletet bármelyik fél megtámadhatta, és törvényes határidőn belül jogorvoslatot (iuris remedium) kérhetett (C. Tóth et al., 2014: 79.). A jogorvoslatnak két típusát különböztethetjük meg. Egyrészt mikor az ítéletnek maga a ténye vitatható, másrészt annak alaki hiányosságai vannak. Ebben az esetben lehetett semmisségi panaszt (querela nullitatis) tenni. Amennyiben ezt elutasította a megyéspüspök, úgy az első ítélet lépett érvénybe (C. Tóth et al., 2014: 80.). Elsőfokon az ítéletet a megyéspüspök hajtotta végre vagy megbízott útján járt el. A semmisségi panasz elfogadásához több feltételnek kellett teljesülnie. Többek között eljárási hibáknak és külső okoknak (bírószék illetéktelen, kiközösített személyek közreműködése, ügyvédi meghatalmazás hiánya, hamis tanúvallomás, ítélethozatalkor tett alaki hiba). Az ítélet kihirdetésekor azonnal vagy 10 napon belül jelezheték írásban a felek, hogy semmisségi panasszal élnek, vagy fellebbezést (apellatio, provocatio) nyújtanak be. Utóbbi esetben, azon túl, hogy voltaképpen peráttételről volt szó, magát az ítéletet, de nem a per tárgyát vitatták. Ezzel együtt kérték az ügy újratárgyalását (C. Tóth et al., 2014: 79–80). Amennyiben az egyik félre makacsságából fakadóan hoztak ítéletet, úgy már képtelen volt fellebbezni (C. Tóth et al., 2014: 161). Az érseki szék ezután idézést adott ki, ezáltal eltiltotta az elsőfokon eljáró bírót (püspököt és/vagy vikáriusát), hogy az ügyben a továbbiakban is eljárjon, vagy egyházi fenytékkal éljen (Bónis, 1973–1974: 96; C. Tóth et al., 2015: 80.), azaz felfüggesztette az ott született ítéletet (Erdő, 2003: 776.). Az újratárgyalás nyilván az ügyben eljáró bíróság adott fokától függött. A sérelmező fél az elsőfokú bíróságtól 30 napos határidővel köteles volt átkérő vagy átküldő levelet kérni (littarae transmissionales), amelyet apostoli levélként is említenek a források. Csak ezzel, illetve a per során keletkezett perirattal küldte meg az adott püspökség szentszéki bírósága a metropolitai széknek az ügyet. Amennyiben a fellebbező nem folytatta le a perét határidőn belül, úgy az elsőfokú ítéletet foganatosították (Bónis, 1973–1974: 96).

Ítélethozatalkor másodfokon is hasonlóan zajlott az ügy lezárása, mint elsőfokon a püspöki szék előtt. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az ítélet végrehajtása nem a szentszéki bíróságok feladata volt, ehhez ugyanis a világi hatóságok segítségére volt szükségük.

A szentszéki bíróságok jegyzőit a fellebbezési ügyek megfogalmazásában segítették a formuláskönyvek is (összefoglalóan ld. Szovák, 2020: 60–77). Ezek a középkor végéről már Esztergomból is rendelkezésünkre

⁴ 1414-ben Éberhard zágrábi püspök az alperesek kérésére egy pert nem a kalocsai, hanem az érseki székre terjesztett fel: 1414. márc. 30.: ZsO IV. 1636. sz.

állnak. A Beneéthy Máté, valamint Nyási Demeter nevéhez köthető formularium-ok a 16. század első két évtizedéből (1500–21) származó oklevéltípusokat tartalmaznak. Többek között fellebbezési ügyek során használatos iratokat is találunk köztük (Erdő, 2020: 52–53). Formuláskönyvek használatát csak feltételezni tudjuk a két vizsgált szentszéken. Az esztergomi példák alapján ennek nagy hasznát vehették fellebbezéses ügyekben való eljárás és tárgyalás során.

II. A bácsi szentszéki bíróság

Vizsgálatunkat a bácsi egyházi bírósággal kezdjük, amelyet egyrészt a vizsgálatba bevonható források nagyobb száma magyaráz. A másodfokon tárgyalt esetek ráadásul időben is sokkal jobban nyomon követhetők mint Kalocsán, hiszen itt 1526-ig bezárólag vannak értesüléseink arról, hogy Bácsra fellebbezett ügyekben járt el a szentszék. Forrásaink egyenletesen oszlanak el, évtizedenként változó számban, ugyanakkor az 1480-as években egyfajta törést láthatunk, amely 1499-től ugyan megszűnik, de a Jagelló-korból messze nem ismerünk annyi ügyet, mint a 15. század második felétől kezdődően. Vizsgálatunk kezdetét a bácsi szentszék esetében a 15. század derekánál jelölhetjük meg.

II/1. Földrajzi kiterjedés

Földrajzi kiterjedését tekintve a fellebbvitelre Bácsra érkező peres ügyek az érseki tartomány minden részéből kimutathatók. A szórt birtokrendszer következtében még ezen is túlmutatott, hiszen 1444-ben egy olyan perben született egyezés a felek között, amely közép-szolnoki (erdélyi egyházmegye) birtokok mellett beregieket is érintett. Márpedig ezek a területek már az egri diocesis részei voltak (1444. febr. 17.: DL 38281, SzR 2557. sz.). Egy hitbér és jegyajándék ügyében zajló per a Csanád megyei Telek birtokot érintette (1450. máj. 5.: DL 14366., SzR 2668. sz.; Csánki I. 1890, 705). De ismerünk fellebbezésre Bácsra küldött eseteket a pécsi egyházmegyéhez tartozó Valkóból (1449. febr. 25.: DL 14227.), valamint a váradi egyházmegyéből is (1480-as évek: DL 99371., SzR 3404. sz.). A legtöbb, a bácsi szentszékre érkezett fellebbezés az erdélyi egyházmegye területéről származott. A Szatmár megyei endrédi, porteleki és dengelegi plébánosok 1470-ben kelt levelében a tasnádi mellett a bácsi vikárius vizsgálatot elrendelő parancsáról is olvashatunk (1474. márc. 20.: DL 55906, SzR 3126. sz.). Ugyancsak a megyéhez köthető Károly mezőváros vezetőségének ügye, akiket a felperes asszony fellebbezése nyomán idéztek meg Bácsra, szintén a tasnádi szentszéktől (1499. máj. 2.: DL 99194, Károlyi III. 31, SzR 3779., 3787. sz.). A Sarmasságiak minden valószínűséggel Szilágy megyei javaikat érintő ügyében az alperes fellebbezett Gergely tasnádi vikáriustól a szóban forgó metroplitai székhez (1463. febr. 8.: DL 81518., Zichy X. 256–258, SzR 2964. sz.). Egyelőre a Meszesen-túli részről ezeket az ügyeket ismerjük, és mint látható, a tasnádi vikárius fórumáról a 15. század második felében előszeretettel terjesztették ügyeiket másodfokon Bácsra. A fellebbezést benyújtók köre is változatos, középbirtokos nemesektől kezdve mezővárosi civis feleségével is találkozunk.

Erdély esetében már nem csupán a püspöki helynök előtt zajlott perek kerülnek az érseki vikárius bírósága elé. 1451-ben Antal kolozsmonostori apát mint kijelölt pápai bíró semmisítette meg Danóci András bácsi vikárius 1450. május 2-án született ítéletét az erdélyi prépost és a káptalan perében. A bácsi szék ebben az esetben tekintélyénél fogva is megoldást kínált az erdélyi székeskáptalan belső problémáira. Elsőfokú bíróságként kereshették fel Danóci, akinek ítélete, úgy tűnik, inkább a prépostot favorizálta. A kanonokok innen fellebbezhettek az Apostoli Szentszékhez, ahol a kolozsmonostori apátot jelölték ki, hogy hozzon ítéletet (1451. márc. 24.: UGDS V. 312). Szintén a gyulafehérvári székesegyház javadalmat érintő ügyében fellebbezett az alperes Bácsra 1514-ben (1514. márc. 23.: DF 253764, SzR 4148. sz.).

Szécsi Albert kamarásnak a nagybányai várból elvitt javai ügyében leánytestvére előbb a tasnádi helynök, majd De Dragetis Mihály bácsi vikárius előtt folytatott pert, amely hosszabb, alább még részletezett módon végül az erdélyi szentszék elé került (1467. júl. 13.: DL 28290, SzR 3072. sz.).

A hagyományos, érseki székhez történt fellebbezés tipikus példáját mutatja Lászlói János erdélyi szentszéki bíró (in officio vicarii ecclesie iudex in spiritualibus) 1511 elején Baconi Máté bácsi vikáriusnak küldött levele, amelyben egy dobokai tizedszedő lovának eltulajdonítása, majd elpusztulása miatt kialakult ügyet, az alperes

kérésére, áthelyezett színe elé (Károly III. 73, SzR 4096. sz.). A Hunyad megyei dézsmák végett is megkereste másodfokon az alperes ügyvédje a bácsi széket (1502. márc. 10.: MREV IV. 111, SzR 3935. sz.). 1453-ban pedig szászföldi plébánosok idéztek Pankotai János helynök ítélőszéke elé (1453. okt. 2.: UGDS V. 2764. sz.).

A zágrábi egyházmegye területéről IV. Sixtus pápa több oklevelének köszönhetően értesülünk arról, hogy egyes peres eljárásokat az ügymenet egy adott pillanatában Bácsott tárgyaltak. A pápai utasítások kijelölt bírókra bízta a különféle vizsgálatokat, eljárásokat és ítélethozatalokat is, így azok egy adott ponton már a bácsi szentszéken túl zajlottak. Ebből a szempontból különösen feltűnőek az alább szintén behatóbb vizsgálat alá veendő 1475–79 közé tehető ügyek (1475. okt. 29.: SzR 3272. sz.; 1479. febr. 25.: SzR 3358. sz.; 1526. jan. 27.: DF 257184).

A bácsi szentszékre az érseki tartomány minden részéből érkeztek fellebbezések Erdélytől Zágrábig. Egyedül a rendelkezésünkre álló források számában tapasztalhatunk változatosságot. A déli püspökségek (szerémi, boszniai) területe folyamatos oszmán–török támadásoknak volt kitéve. A rendelkezésre álló források hiányát ez indokolja, habár feltűnő, hogy egyetlen, sem Bácsra, sem Kalocsára, sem az Apostoli Szentszékhez benyújtott fellebbezést sem ismerünk – egyelőre – a korszakból. Kevés esetet regisztrálhatunk a váradi és a csanádi egyházmegyéből. Utóbbi esetében az 1526 utáni helyzet magyarázattal szolgálhat, ellentétben a Szent László alapította püspökséggel. Egyedül a zágrábi és sokkal inkább az erdélyi diocesis-ek esetében állnak, ha nem is tömegesen, de a vizsgálat során nagymértékben hasznosítható források a rendelkezésünkre. A kalocsai provinciához tartozó püspökségek szentszéki bírósági iratait áttekintve elmondható: nagyon kevés esetben találunk bennük utalást a fellebbezésre, amely továbbra is azt mutatja, hogy a püspöki bíróságok előtt ért véget a legtöbb peres folyamat még elsőfokon.

A kérdésben megszólítható forrásainkban semmi nyomát sem találtam annak, hogy bármelyik szentszéken is akadályozni óhajtották volna a fellebbezést. Szapolyai Miklós erdélyi püspök minden további nélkül kiadta elbocsátó levelét, amelyben áttette a bácsi érseki székre a Sarmasságiak perét (1463. febr. 8.: DL 81 518, SzR 2964. sz.). Egy másik peráttétel kapcsán Lászlói János erdélyi vikárius a bácsi szék iránti tisztelettel (ob reverentiam vestre venerende dominationis et illius sedis predictae eiusdem appellationi detuli reverenter) indokolta, hogy az alperes kérésére áthelyezte a pert Baconi Máté vikárius elé (1511. jan. 31.: SzR 4096. sz.).

II/2. Fellebbezésre kerülő ügytípusok a bácsi vikárius előtt

A bácsi szentszéki bíróság elé másodfokon felkerült ügyekről az 1440-es évektől kezdődően rendelkezünk információkkal. Vizsgálatunk 1526-ig bezárólag több ügytípust is sikeresen különített el egymástól. Ezeket az 1462. évi 3. tc. alapján rendszerezve csoportosítottam, és szedtem külön-külön (vö. C. Tóth et al., 2014: 22.). A törvénycikk több olyan esetet is említ, amelyekre a fellebbezési ügyekben nem találunk példát. Ilyenek a szentségi ügyek, hit és eretnokség kérdései, uzsora, valamint az esküszegés és a hamis eskü miatt keletkezett perek.

A végrendeleti ügyekhez köthető Balázs miriszlái plébános, erdélyi püspöki káplán keresete 1514-ből. A néhai Albert altarista ugyanis, minden bizonnyal végrendeletileg a gyulafehérvári egyház áldozópapjai részére hátrahagyott egy bizonyos összeget, amelyért ő is pereskedett. Az alperes az erdélyi szentszékről azonban a bácsi vikáriushoz fellebbezett, amelyről Rákosi Menyhért erdélyi vikárius levelében értesítette az érseki széket vezető Baconi Mátét (1514. márc. 23.: DF 253764, SzR 4148. sz.). Úgyszintén egy végrendelet állhatott Kusalvi Jakcs Ilona és fivérei közötti per középpontjában is. Legalábbis erről értesülünk akkor, mikor 1444-ben a váradi káptalan előtt kiegyeztek egymással. Előbb azonban Tasnádon, majd a bácsi és kalocsai szentszéken folyt pereskedés közöttük bizonyos hagyatékokról (occasione et pretextu quarundam rerum testamentalium), amelyekre Ilona asszony a fivére/atyafia, a néhai Jakcs Dénes váradi püspök után követelt magának (1450. máj. 5.: DL 14 366, SzR 2668. sz.)

Úgy tűnik, hogy nem csupán az egyes szentszéki bíróságok anyagában, hanem a fellebbezések kapcsán is a tágan értelmezett házassági ügyekről (ti. hitbér, hozomány, leánynegyed, valamint a földbirtokot nem érintő jegyajándék) maradt fenn a legtöbb forrásunk. Ezek az ügytípusok azonban nagyon ritkán különíthetők el egymástól. Cecília asszony, Teleki Varjas Miklós özvegye Teleki Varjas Jánossal pereskedett a férje után őt illető

hitbér és jegyajándék (*ratione et pretexto dotis et rerum paraphernalium*) miatt. A csanádi vikárius az özvegynek ítelt 19 aranyforintot, de János fellebbezése miatt a bácsi érseki széken végül Danóci András vikárius mondta ki az ítéletet, amely helyben hagyta az elsőfokon született döntést (1450. máj. 5.: DL 14366, SzR 2668. sz.). Bálint bácsi vikárius, érseki kiküldött bíró ítélete az anyja negyedét és hitbérét követelő Kállói Lőkös Jánosnak kedvezett (1471. ápr. 29.: DL 55967, SzR 3165. sz.). A per fellebbezéssel került a tasnádi szentszékről Bácsra, majd a peresztesek innen Rómába nyújtották be keresetüket, amely végül csak 1473-ban ért véget (1473. szept. 24.: SzR 3215. sz.). Szántói Herceg Miklós szolgálóit Geszt Jánosné, Katalin asszony azzal az ürüggyel tartotta magánál, hogy az őt illető hitbérét kitevő javakat (*bona dotalia*) eltulajdonította. Az ügy előbb a kalocsai érsek előtt folyt, aki két bácsi kanonokra bízta azt, míg végül Pankotai János vikárius az asszony javára hozott ítéletet, amiért Szántói Herceg végül Rómában kereste igazát (1476. jún. 1.: MREV III. 242, SzR 3284. sz.; 1477. jan. 3.: SzR 3295. sz.). Az 1480-as években zajlott két unokatestvér, Vetési Márton és Rezegei Pál pere a tasnádi vikárius előtt. Ennek tárgya a nagyszülő hitbére, valamint Rezegei anyját, Vetési Dorottyát illető leánynegyed, illetve más ingóságok voltak. Márton kifogásait a tasnádi vikárius elvetette, ezért Bácsra fellebbezett, ahol Márton helynök szintén ellene ítelt. Vetési csak ezután fordult a pápához, aki végül a váradi vikáriust és két kanonokot jelölt ki az ügy kivizsgálására (DL 99 371, SzR 3404. sz.). Hosszan elhúzódó és bonyolult perbe bocsátkozott egymással Kórógyi János neje, Erzsébet asszony, aki Garai Jánostól a Valkó megyében elterülő mintegy kétezer jobbágytelek után követelte jussát jegy- és nászajándék címén. Maga a per a pécsi vikárius előtt zajlott, de a bácsi egyházmegyéből való tanúk kihallgatását Balázs vikárius végezte volna. Mivel az alperes (Garai) ügyvédje még idéző leveleket sem kért tőle, így eljárni sem tudott (1449. febr. 25.: DL 14227, SzR 2647. sz.). Ehhez hasonló esetekben (ún. jogsegélyi eset), amennyiben a szentszék felkeresett egy másikat tanúk kihallgatása miatt, akkor a vikáriusok rangkülönbség nélkül keresték fel egymást leveleikkel (*litterae remissoriae seu requisitoriae*) (Bónis, 1973–1974: 96.).

Minden bizonnyal ezen házassági ügyek között keresendő Valkai Ostvát és felesége Sarmassági Elek ellen folytatott pere, amely az erdélyi püspöki székről a bácsi szentszékhez került másodfokon (1463. febr. 8.: DL 81518, Zichy X. 256, SzR 2964. sz.). Szintén egy hagyatéki ügyből bontakozott ki az a viszály, amelyet Szécsi Albert nagybányai kamarás ezüstjei, pénze, páncéljai, sisakjai, ékszerei, ruhái váltottak ki. Albert nővére, Katalin ezekből igényt tartott volna bizonyos részekre, de másik testvére, Tamás ezeket jogtalanul elvitte Nagybányáról. Tamás halála után özvegyénél, Ilonánál maradtak a javak, ekkor kezdődött a pereskedés. Tasnád után a bácsi érseki széken is folyt a per egy ideig De Dragetis Mihály vikárius előtt, majd innen fellebbezve végül az erdélyi vikárius lett az ügy kijelölt bírója (1467. júl. 13.: DL 28290, SzR 3072. sz.). Ehhez hasonló, ingó javakkal kapcsolatos ügyek helyben is a vikárius illetékességi körébe tartoztak. A bácsi vikárius harangozójának felszólítására így kellett vallomást tennie István aranyművesnek Bélvári Tóth János közjegyző előtt.⁵ Czobor Márton özvegye, Anna asszony, valamint rokonai kérésére az egyébként Bácsra lezajlott kihallgatás során a mester azt állította, hogy a néhai Czobor Márton régi ezüsttárgyaiból készített bizonyos kancsókat tíz évvel korábban (1515. jún. 10.: DL 73195, SzR 4167. sz.).

A tizedfizetéssel kapcsolatban egyrészt dologi, másrészt személyi vitákban történt fellebbezés a bácsi szentszékre. Vitovec György zagorjei gróf és más varasdi nemesek tizedfizetést megtagadó magatartását a császári officialis végül kiközösítéssel igyekezett megoldani. Fellebbezés után azonban a bácsi székhez került az ügy. Az érsek pedig Balázs prépostot (vikáriust?) bízta meg azzal, hogy vizsgálja ki az esetet. Mivel az itt született ítélet szintén Vitovec és társai ellen szólt, azok nem engedelmeskedtek annak, így Balázs is a kiközösítés mellett döntött. Végül IV. Sixtus pápa rendelt ki bírókat az ügyben (1479. febr. 25.: MVHH II. 473, SzR 3358. sz.). Hasonlóan tizedfizetés elmaradása kapcsán találkozunk egy szintén zágrábi egyházmegyei üggyel. A marocsai tizedkésben két személy idézése kapcsán kelt Palinai György bácsi vikárius parancsa 1526 elején (1526. jan. 27.: DF 257184).

A tizedügyekben az 1486. évi 44. tc. rendelte el, hogy azokat, amelyeket a pápai Kúriába terjesztettek fel, azokat vissza kell vonni és a király bírói széke elé tartoznak (CIH I. 442–443). Ez is magyarázat lehet részben arra, hogy a bácsi vikárius előtt is megfordult, Hunyad megyei dézsmák bérlését érintő perben 1502. március

⁵ A közjegyzők szerepére az egyházi bírászkodásban ld. Bónis 1971, 13–14.

10. előtt az erdélyi vikárius miért is értesítette II. Ulászlót annak menetéről (SzR 3934. sz.). Az egyik erdélyi tizedszedő lovának ellopása, majd elpusztulása miatt fellebbezett Bácsra az erdélyi vikárius által elítélt alperes (1511. jan. 31.: Károlyi III. 73, SzR 4096. sz.).

Ugyan klasszikus értelemben nem uzsorával kapcsolatos az itt ismertetett ügy, mégis több szempontból említésre méltó. Egy pénzkölcsönzési ügyben szólította fel Palinai György bácsi vikárius a szerémi, boszniai és a budai Szent Mária Magdolna-templom plébánosát, hogy a Bakóc Tamás esztergomi érsek és Várdai Ferenc erdélyi püspök közötti tartozási ügyben hallgassák ki a tanúkat (1519. márc. 26.: DL 82516). Közelebbi adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy miért a bácsi vikáriusnak kellett az ügyben eljárnia.

Az 1462: 3. tc. 7. pontjában az özvegyek és más „nyomorult személyek dolgai” kerültek. Az özvegyek azonban nem csupán jogsértett felek, hanem akár elkövetők is lehetettek. VI. Sándor pápa 1499. április 12-én kelt levelében értesítette a kalocsai érseket arról, hogy Somogyi Antal gyulafehérvári cívis és neje előbb a tasnádi vikárius előtt folytatott pert Károlyi Lancz László özvegyével, aki különböző jogsértéseket és rablást követett el. Az ügy végül a bácsi szentszék elé került, ahol a vikárius, ellentétben tasnádi kollégájával, a panaszosok ellen ítélt. A cívis és neje csak ezután kereste fel az Apostoli Szentszékét (SzR 3785. sz.). Egy 1504. március 20-án kelt, de csonkán fennmaradt oklevél arról tájékoztat bennünket, hogy a bácsi szentszék elé idéztek pereskedőket, akik egyrészt dengelegi Pongrác Mátyás özvegye, másrészt Balassa Ferenc neje, Nehéz János és Sulyok Benedek voltak (DL 65992, SzR 3963. sz.). Az első esetben nem birtokügy volt a per oka, második példánk pedig inkább tágabb értelemben vett házassági ügyre utalhat. Más esetekben már nem vagyunk ilyen szerencsések, hiszen nem derül ki a per oka, és az sem, vajon a felperes nő özvegy volt-e vagy sem? Csónakosné Orsolya asszony Károly mezőváros vezetősége ellen viselt pert bizonyos szóbeli és valós jogtalanságok (de et super quibusdam iniuriis verbalibus et realibus) miatt, amelyet többek között a bácsi szentszék is tárgyalt (1499. máj. 2.: DL 99194, Károlyi III. 31, SzR 3787. sz.).

Fellebbezéssel a bácsi szentszék elé került olyan kereset is, amely az egyházi átok alá eső ügyek csoportjához tartozik. Az ilyen esetekben a vizsgálatot a szentszék köteles elvégezni. A bácsi vikárius elé ezért kerülhetett minden, egyháziakat érintő gyilkossági ügy, miként azt a bersanowci papot meggyilkoló Décsei Roh Lászlóé esete is megvilágítja. Ügyében ítélet született a zágrábi vikárius előtt, aki, mint azt a későbbi fejleményekből tudjuk, kiközösítette őt. Décsei azonban mindezek ellenére törvénytelen módon – ti. kiközösítés alatt állott – fellebbezett Pankotai János bácsi vikáriushoz, aki ítéletében felmentette. Pankotai ráadásul a másik felet, Illés zágrábi kanonokot idézés és ok nélkül kiközösítette. Az egyházi panaszt tett IV. Sixtus pápánál, aki felszólította a szentháromsági és a siklósi prépostot, hogy őt feltételesen oldozzák fel, Décseit pedig pápai engedély nélkül ne vessék interdictum alá (1475. okt. 29.: SzR 3272. sz.). Ezen ügýtípushoz kapcsolódhat Albesi Zólyomi Tamás nemes és a váradelőhegyi prépost között támadt konfliktus is. A prépost perelte be Albesit arra hivatkozva, hogy a nemes megkárosította őt. Az ügyet, a felek váradi egyházmegyei voltából következően, előbb a váradi vikárius vizsgálhatta ki. Az egyik fél fellebbezésével aztán bácsi vikáriushoz került másodfokon a kereset, ő azonban ezt a világi hatóság elé utalta (1472. márc. 18.: SzR 3183. sz.).⁷ Az eset leginkább az 1486. évi 28. tc.-ben leírtakkal mutat párhuzamot (CIH I. 429–431), és leginkább azért vehető az egyházi átok alá eső ügyek körébe, mert az 1486-ban kelt rendelkezés az egyháziaknak a nemesek ellen indított pere kapcsán kötötte ki, hogy a per folyamán királyi jóváhagyás nélkül egyházi tilalmat nem vethetnek ki.

II/3. Fellebbezések Bácsról: pápai bírók, legátusok és az Apostoli Szentszék

A másodfokon eljáró bácsi szentszéki bíróság működését nagyban befolyásolta a római Kúria (Apostoli Szentszék) által az ügy megoldására kirendelt bírók eljárása, amelyek közvetlen pápai utasításra történtek. Antal kolozsmonostori apát például kiküldött bíróként semmisítette meg Danóci András bácsi vikárius ítéletét. Az erdélyi székeskáptalan belső konfliktusában ugyanis a prépost és kanonokjai a bácsi szentszék elé terjesztették ügyüket, majd az itt született ítélet nyomán történt a fellebbezés Rómába. A pápa ekkor jelölte ki az apátot, aki

⁶ Décse Roh(f) László szlavón vicebánnal, kőrösi ispánnal (1464–66, 1471–73, 1483–84), zágrábi ispánnal (1471–72) azonosítható. Ld. Archontológia II. 421–422, 452.

⁷ Vö. 1464: 17. tc. (CIH I. 352–353)

végül az erdélyi prépost ellen hozott végső ítéletet, 25 márka ezüst megfizetésére kötelezván őt (1451. márc. 24.: SzR 2687. sz.). Két évvel később Jakab dajóci plébános javadalom után indított perében a bácsi szentszékre fellebbezett. A kedvezőtlen ítélet miatt fordult a római Kúriához, ahol ügyében egyrészt a helybeli erdélyi (fehéri?) főesperest, valamint a földrajzi távolság miatt pártatlannak nevezhető leleszi prépostot és az egi olvasókanonokot bízta meg az eljárás lefolytatásával (Érdújhelyi, 1896: 7. sz.). Szintén egy másodfokon tárgyalt eset lehetett, melynek során János pécsi éneklőkanonok állítása szerint a szentszéken vele szemben Kamanci Balázs officális (vikárius), valamint Bálint éneklőkanonok méltatlanul viselkedett, és súlyos jogtalanságok érték. A pécsi dignitarius ezért végül II. Pálhoz fordult, a pápa pedig a veszprémi püspököt, a földvári apátot és a fehérvári éneklőkanonokot jelölte ki az ügy kivizsgálásával (1466: Érdújhelyi 1896, 130. sz.). 1467-ben a pápa a váradi püspök mellett a bácsi őrkanonokot bízta meg, hogy Sook István, valamint Zsigmondi Katalin és Bertalanfi Hedvig között hagyatéki ügyben tartson vizsgálatot. Miklós erdélyi püspök az asszonyoknak adott igazat, amiért Sook fellebbezett a bácsi szentszékre, ahol aztán újfent kedvezőtlen ítéletet hoztak számára, így végül az Apostoli Szentszék előtt kereste igazát (1467. márc. 21.: Érdújhelyi, 1896: 131. sz.).

Beszédes Erdődi Bálint titeli prépost ügye, akit bizonyos világiak károsítottak meg a tiszavarsányi réven. Erdődi panaszával, ellentétben a joggyakorlattal, az esztergomi érsek előtt perelte a két nemest. Az ítélet kedvezőtlenége miatt végül a Szentatya előtt kereste igazát, aki az ügyben bírókat jelölt ki, akiknek összetétele igencsak beszédes, hiszen a kalocsai és bácsi prépostokat, valamint a bácsi őrkanonokot jelentette (Érdújhelyi, 1896: 149. sz.). István kalocsai prépostként egyben vikárius is volt ekkor. A bácsi custos, Pankotai János pedig, ugyan először csak 1470 nyarától mutatható ki a bácsi szentszék élén, már ekkor, tehát 1469-ben vikárius is lehetett (C. Tóth, 2019: 59–60., 105). Úgy tűnik, a pápa igyekezett az elsőfokú bíróság(ok) színe elé visszatérlni az ügyet, és a területileg illetékes bácsi vagy kalocsai szentszéket bízta meg. Maga a kijelölt egyháziak személye is arra utal, a titeli prépost vétett az eljárás módjában.

Hasonló eljárás figyelhető meg a teljes pápai felhatalmazással tevékenykedő legátusok esetében. A néhai Szécsi Albert nagybányai kamarás hagyatéka miatt leánytestvére indított keresetet az őt megrövidítő bátyja özvegyével és leányával. Elsőfokon Gergely tasnádi vikárius elé került az ügy, majd az egyik meg nem nevezett fél fellebbezett Bácsra. De Dragetis Mihály vikárius ítélete után azonban újabb fellebbezés történt, ekkor már Jeromos legátus⁸ elé került a kereset. Az ügyben a végső ítéletet a legátus megbízása szerint András erdélyi vikárius hozta meg, amelynek 1467 nyarán még mindig nem született foganatja, mert a peresztes Ippi László és neje nem voltak hajlandók kiadni a szóban forgó ingóságokat (1467. júl. 13.: DL 28290., SzR 3072. sz.). Aragóniai János magyarországi pápai legátust IV. Sixtus 1479 elején értesítette arról, hogy Túz Osvát zágrábi püspök panaszt tett a Szentszéknél, mivel Vitovec György zagorjei gróf és több Varasd megyei nemes megtagadta a tized kifizetését. A császári helynök ugyan megintette őket, majd miután megtagadták hátralékaik megfizetését, kiközösítette őket. Vitovec jogtalanságra hivatkozva a kalocsai érseki székhez és az Apostoli Szentszékhez fellebbezett, aminek következtében pápai utasításra Várdai István bíboros kalocsai érsek maga elé rendelte az ügyet.⁹ Végül az eljárást nem ő végezte el, hanem azt Kamanci Balázs bácsi prépostra (1450–1480: C. Tóth, 2019: 33.) bízta. A korszak forrásanyagának ismeretében ugyan nem tudjuk, hogy Balázs ekkor vikárius is lett volna, ez azonban nem változtat a tényen: kijelölt bíróként járt el. Várdai érsek ugyanis jogköréből következően bárkit kijelölhetett bírónak. Adja magát a feltételezés, hogy mindezt bácsi vikáriusának ítélőszékére bízta, akár székesegyházának prépostja az illető, akár nem. Balázs végül a zágrábi püspöknek kedvező ítéletet hozott, és mivel a varasdiak nem fellebbeztek, ezért az jogerős lett. A folytatódó ellenszegülés miatt aztán Balázs prépost kiközösítéssel sújtotta a tizedmegtagadókat. Az ügy, habár témánk szempontjából már nem releváns további folytatása, végül egy római fellebbezéshez vezetett. Egy pápai káplán, ügyhallgató kapta meg, majd egy újabb káplán, akik nem tudták a pert lezárni. Végül Mátyás király és Osvát püspök kérésére IV. Sixtus magához vonta az ügyet, és az uralkodó sógorát, János legátust jelölte ki, hogy hozzon ítéletet (1479. febr. 25.: MVHH II. 473, SzR 3358. sz.).

⁸ Egyúttal krétai érsek. Egyéb eljárásaira ld. 1465. febr. 1.: LK 12. (1934) 360. sz.; 1465. nov. 18.: uo. 373. sz.; 1465. dec. 22. e.: uo. 374. sz.; 1466 k.: uo. 393. sz.

⁹ 1467-től bíboros. Ld. C. Tóth, 2017: 34. Személyére ld. Érdújhelyi, 1899: 38–56.

De nem ez volt az egyetlen eset, amikor egy kalocsai-bácsi érsek maga helyett jelölt ki egy bírót, akinek másodfokon kellett egy ügyet kivizsgálnia. Igaz, itt pápai közbelépésről semmit sem hallunk. Várdai utódja, Matucsinai Gábor érsek¹⁰ 1473-ban ugyanis nem a bácsi káptalan egy tagját vagy a vikáriust jelölte ki bírónak. Ennek ellenkezőjét tette. Kállai Lőkös János az édesanyja után őt illető leánynegyedre tartott igényt a Csire család ellenében. Eszenyi Gergely tasnádi vikárius az alperesek javára döntött, amibe Kállói nem nyugodott bele, és fellebbezést nyújtott be Bácsra. Pankotai János az elsőfokon született ítéletet eltörölte. Ekkor azonban István érsek közbelépett, és Imre boszniai prépostot, valamint Bálint bácsi éneklőkanonokot jelölte ki bíróként. Mindketten bácsi kanonokok voltak, feltételezhetően a vikárius közvetlen munkatársai lehettek a szentszéken. Hogy mi állhatott a bíró lecserélésének hátterében, azt leginkább a tisztségviselők archontológiája képes megmagyarázni. Voltaképpen az történt, hogy nem került sor cserére. Bálint cantor ítéletet hozott 1471. április 29-én Kállói javára, de ekkor már a vikáriusi tisztséget is ő viselte (C. Tóth, 2019: 60.). Emiatt a Csirék a Szentszékhez fellebbeztek. Az új kijelölt bírók azonban nem tudtak ítéletet hozni (tisztség átruházása és halálozás miatt), így végül György bihari főesperes, váradi kanonok, nemkülönben a váradszéki prépostság commendatora hozott ítéletet (1473. szept. 24.: DL 55967., SzR 3215. sz.).

A legtöbb adatunk a közvetlenül az Apostoli Szentszékéről küldött ügyek kapcsán IV. Sixtus pápaságának éveiből származik. Ezek közös jellemzője hasonló a legátusok eljárásához. Adott egy per, amelyben elsőfokon a legtöbbször ítélet született, majd fellebbezés után az a bácsi szentszék elé jutott, ahonnan pápai közbelépésre kijelölt bíró(k) elé került végül a végső döntés meghozatalának joga. Egy váradi egyházmegyei birtokos nemes, valamint a váradelőhegyi prépost közötti ügyben fellebbezés útján kellett volna ítéletet hoznia Bálint bácsi éneklőkanonoknak (minden bizonnyal ekkor már vikáriusnak), aki azt végül a világi hatóságok elé utalta. Az alperes fellebbezésére azonban IV. Sixtus Hetesi Benedek egri, valamint Handó Gergely váradi kanonokokat jelölte ki bírónak (1472. márc. 18.: SzR 3183. sz.). Ugyancsak IV. Sixtus közbelépésének köszönhető, hogy Kállói Lőkös János és a Csirék közötti pereskedésben, miután a tasnádi vikárius ítéletét semmisnek nyilvánította, a bácsi vikárius ítéletét a pápa által kijelölt új bíró, a kolozsmonostori apát megsemmisítette (1473. szept. 24.: SzR 3215. sz.). Három évvel később, 1476-ban a pápa már Péter nándorfehérvári püspökre bízott egy olyan ügyet, amely először Matucsinai Gábor kalocsai érsek bírói székén vette kezdetét, majd a főpásztor ezt átruházta Balázs és Egyed bácsi kanonokokra. Mindezt valószínűleg azért tette, mert Ványi Bálint a per ezen szakaszában már nem volt, Pankotai János pedig még nem volt (újra) bácsi vikárius (C. Tóth, 2019: 60.). A két kanonok tehát érseki kijelölt bíró volt, de feltételezhetjük, hogy a bácsi szentszéken vikáriusi bírók voltak. Az ügyet aztán 1472 folyamán átvette az új vikárius. Eljárása azonban sértette Szántói Herceg Miklóst, aki azzal szemben több indokot is felhozott. Végül Geszti Jánosné javára kedvező ítéletet hozott, amire Herceg fellebbezett a Szentszékhez. A bácsi vikárius azonban ekkor kiközösítés alá vette őt. Ezután fellebbezett Veronai Gábor egri püspökhöz, aki legátusi hatáskörrel felruházott pápai nunciusként előbb egy ügyhallgatóhoz mint delegátusához helyezte át ügyét.¹¹ A per részletezését talán itt el is hagyhatnánk, ha csak nem történt volna benne egy újabb fordulat. Angelus de Cyalphus auditor ugyanis költségekben marasztalta el Herceget, így a nuncius Pankotai János bácsi vikárius ítéletének semmissé tételét és a kiközösítés feloldását három kijelölt személyre (János aszúági főesperes, Máté és Óvári Egyed bácsi kanonokok) bízta. Egyed minden bizonnyal azonos azzal a kanonokkal, aki már 1471–72 folyamán vizsgálta az ügyet.¹² A főesperes és az ő ítéletét viszont Gesztiné tartotta sérelmesnek, így ő is az Apostoli Szentszékhez fellebbezett. Ugyanígy tett Herceg Miklós is, mivel a legátus két bírója végül nem oldozta fel a kiközösítés alól még biztosítékok vállalása mellett sem. IV. Sixtus pápa ezt követően a vaskai prépostot és egy boszniai kanonokok jelölt ki az eljárás lefolytatására. Péter prépost azonban, minden bizonnyal azért, mert nem ismerte az ügyet, azt nem máshoz küldte vissza, mint Pankotai Jánoshoz a bácsi szentszékre, valamint az ügyhallgatóhoz, Angelus de Cyalphus-hoz. Ők megállapították ugyan a költségeket, de újabb fellebbezés történt. A pápa csak ezután szólította fel a nándorfehérvári püspököt, hogy a kiközösítés alól feltételesen mentsék fel Szántói Herceget, és hozzon ítéletet (1476. jún. 1.: SzR 3284. sz.).

¹⁰ Érsek 1471–78 között, ld. C. Tóth, 2017: 35. Személyére ld. Érdújhelyi, 1899: 56–63. Várdaival ellentétben nem volt bíboros.

¹¹ Szerepére ld. Tusor, 2019: 58–59.

¹² Óvári Egyed kanonok később örkanonok is lett (1478–79). Ld. C. Tóth, 2019: 45, 64.

Ugyanerről a folyamatról számol be, köztük arról, hogy Pankotai bírói széke előtt kétszer is megfordult ugyanazon ügy egy eljárásbeli hiba miatt, a pápa 1477. január 3-án kelt levele, ahol a per folytatásának ismertetéséhez annyit kell még hozzátennünk, hogy perújítás történt, Herceget pedig végül feloldozták a kiközösítés fenytéke alól (SzR 3295. sz.).

A bácsi vikárius kiközösítését követően fellebbezett Vetési Márton is a pápához. Ügyét előbb a tasnádi helynök tárgyalta, majd innen fellebbezett a metropolitai székre, Bácsra, ahol a vikárius ellene hozott ítéletet. A római fellebbezés közben azonban Márton vikárius kiközösítette (1480-as évek: SzR 3404. sz.). Ugyancsak IV. Sixtus közbelépésének tekinthetjük a tizedmegtagadó zajorjei gróf és társai ügyét, amelyet a zágrábi püspök panaszára rendelt el. Mint arról szót ejtettünk, a per egy adott folyamán az ügyet a bácsi szentszéken tárgyalták, a pápai felszólítás így nem is az ottani eljárást érintette, de magának a pernek a menetét nagyban befolyásolta (1479. febr. 25.: SzR 3358. sz.).

A fentiek alapján látható, hogy a bácsi szentszéken másodfokon hozott ítéletek ellen a perveztesek előszeretettel fellebbeztek a pápához. A római Kúria aztán kijelölt egy földrajzi távolsága miatt távolabb rezidáló egyházi méltóságviselőt, hogy pártatlanként vizsgálja ki az ügyet, és hozzon ítéletet. Láthattuk, az esztergomi szentszéken indult ügy fellebbezéssel ugyan Rómába került, de az Apostoli Szentszék azt mégis visszautalta kijelölt bírónak kalocsai és bácsi prépostok, valamint a bácsi órkanonok elé. A kijelölt bírók voltaképpen a szentszék vezetői, vikáriusok voltak. Az országban tevékenykedő legátusokhoz éppen úgy fellebbeztek a bácsi vikáriusoktól, mint ahogyan azt a pápa esetében tették. Mindez mindenképp költségkímélőbb megoldás volt, mint egy kérelem eljuttatása az Örök Városba. Ugyanakkor abban az esetben, ha pápai követ nem tartózkodott az országban, erre nem nyílhatott mód, és így a Bácscon tárgyalt másodfokú ítélettel mégis a pápát kellett felkeresnie a panaszos félnek.

II/4. A világi hatalom és a bácsi szentszék bíróságainak kapcsolata

Mint utaltam rá, már a 15. század elején erős uralkodói igény mutatkozott arra vonatkozóan, hogy a szentszéki bíróságok illetékességi körét törvényi szabályozások keretében igazítsák az országban akkor már a szokásjognak köszönhetően kiforrott világi bírósági szervezet mellé. Amikor Bálint cantor-vikárius valamikor 1470–71 folyamán egy nemes panaszát vizsgálta, akit a váradszegyefoki prépost károsított meg, akkor a feleket világi bírósághoz utalta. Az alperes Apostoli Szentszékénél tett fellebbezése nyomán végül kijelölt bírók elé került az ügy (1472. márc. 18.: SzR 3183. sz.). Annak egyelőre nem találtam nyomát, pedig Albesi Zólyomi Tamás és fivérei pereskedéseire több adatunk is van a korszakból (pl. 1474. nov. 9.: DL 17618.), hogy a világi hatóságok tettek-e lépéseket az ügyben, és amennyiben igen, úgy annak lett-e bármiféle következménye. Közvetetten van adatunk a bácsi szentszék és a királyi bíróságok közötti kapcsolatra, méghozzá fellebbezési ügyben. Corvin János familiárisa, a Hunyad megyei tizedeket bérlő, Bikli János hunyadi várnagyot az a sérelem érte, hogy a szóban forgó dézsmákat Drágfi Bertalan és familiárisai elbitorolták tőle. A makacskodó alpereseket az erdélyi vikárius közösítette ki, majd az ügyet megküldte az uralkodónak is. Az udvarból azonban visszaküldték a szentszékre, hogy járjanak el ott, mert egyházi ügyként az oda tartozik. Az eljárás során az alperesek ügyvédje bemutatta Garai Bereck bácsi vikárius levelét, amelyben ő helyt adott a perenkívüli fellebbezésnek. A váradi és tasnádi szentszéken kiszabott egyházi fenytéket ezek szerint feloldozták. A csonkán fennmaradt levél utal a bácsi vikárius utasítására, melyet az erdélyi szentszéknek címzett (sub suspensionis et interditi). Ebben azt olvashatjuk, hogy az alperes, Drágfi Bertalan és familiárisai bizonyosan vállalták, hogy engedelmeskednek az eskütételnek, hajlandók a bíró elé állni, és a költségeket is megfizetik (1502. márc. 10. e.: SzR 3934. sz.). 1502 tavaszán Drágfi özvegyének előadásából az ügy több részlete is magyarázatot nyer. Ezek szerint a per az ordinarius, azaz az erdélyi püspök bírói székén vette kezdetét. Mivel mindkét fél a veszprémi egyházmegyéből származott, és többször nem tudtak megjelenni a távolság miatt, így az eljárást lefolytató Bachin-i Máté vikárius-helyettes makacskodásuk miatt kiközösítette őket. Ezért Drágfi és emberei a metropolitai székhez fellebbeztek (ad sedem metropolitanam Bachiensem appellatum exitisset). Az eljárás újratárgyalása azonban elmaradt, mert a bácsi vikárius tévesen visszautalta az ügyet az eljáró vikárius-helyetteshez. Ezután a per Péter magyarországi legátusnak egy ügyhallgatója előtt folyt, végül az alperesek az Apostoli Szentszékre fellebbeztek, de az auditor

ellenük végső ítéletet hirdetett. Drágfi halála után özvegye kérte a korábbi eljárások megsemmisítését és feloldozást is (1502. márc. 10.: SzR 3935. sz.). Az ügyet ugyan nem a bácsi vikárius terjesztette fel a királynak, és a kiközösítések miatt végső soron az egyházi hatóságok maradtak érdekeltek, de az erdélyi vikárius a per részleteit voltaképpen II. Ulászlónak is megküldte. Ebben az esetben az 1486. évi 45. tc. értelmében járt el, amely kimondta az uralkodó kizárólagos bírói jogát a dézmaügyekben (CIH I. 442–443).

II/5. A másodfokú eljárás egyes szakaszai: az idézéstől az ítéletig

A másodfokú eljárás voltaképpen a fellebbezéssel vette kezdetét még az elsőfokon eljáró bíróság előtt. A legtöbbször az alperes fellebbezett a bácsi szentszékre (pl. 1449. febr. 25.: SzR 2647. sz.; 1463. febr. 8.: uo. 2954. sz.; 1475. okt. 29.: uo. 3272. sz.; 1476. jún. 1.: uo. 3284. sz.; 1479. febr. 25.: uo. 3358. sz.; 1511. jan. 31.: uo. 4096. sz.; 1514. márc. 23.: uo. 4148. sz.), vagy gyaníthatóan ő tette azt (1450. máj. 5.: SzR 2668. sz., 1467. júl. 13.: uo. 3072. sz.). Természetesen arra is akad példa, hogy a felperes nyújtott be keresetet másodfokon Bácsra (1473. szept. 24.: SzR 3215. sz.; 1499. máj. 2.: uo. 3787. sz.).

Fellebbezés esetén az elsőfokon eljáró szentszéki bíróságok megküldték a pert tárgyaló levelüket a másodfokon, esetünkben a Bácscon ítélszéket tartó vikáriusnak. Ennek szép példája Lászlói János erdélyi vikáriusnak Baconi Máténak címzett irata, amelyben a püspöki tizedszedő lovának elpusztulásában felelős, helyben elmarasztalt, de onnan fellebbező Bánfi Ferenc ügyét tárta a bácsi vikárius elé. Az erdélyi helynök az eljárást, ti. a fellebbezést a bácsi szék iránti tisztelettel (*ob reverentiam vestre ... et illius sedis predictae*) is megindokolta (1511. jan. 31.: SzR 4096. sz.). Gyulafehérváron Bánfi egy apostolinak nevezett levelet¹³ is kapott, amelyet aztán a címzettnek be kellett mutatnia. A fellebbezés tárgyalását az erdélyi vikárius levele szerint a 32. napon kellett megejteni. A felperest ebben az esetben ugyanúgy meg kellett idézni, amelyet úgy tűnik, már a bácsi szentszéknek kellett teljesítenie. A Szapolyai Miklós erdélyi püspök előtt zajló per során, miután megtörtént a fellebbezés Sarmassági Elek részéről, a püspök egy elbocsátó levéllel (*litteris suis dimissorialibus*) bocsátotta őt el (1463. febr. 8.: DL 81518, Zichy X. 256–258, SzR 2964. sz.).

A fellebbezések során a közvetlenül az érsek elé került ügyek érdemelnek még figyelmet. Az érsek dönthetett úgy is, hogy a magához rendelt ügyben végül maga jelöl ki bírót. Úgy tűnik, hogy ilyen esetekben vagy a vikáriust, vagy olyan személyt bízott meg, aki a szentszéki bíróság munkájában is részt vehetett. Így történt ez Vitovec György zaborjei gróf tizedmegtagadása kapcsán is. A császári offciálístól az érsekhez került eljárást végül Balázs bácsi prépost folytatta le másodfokon (SzR 3358. sz.). A Hunyad megyei tizedek kisajátítási pere kapcsán arról is van információnk, hogy a bácsi vikárius akár el is utasíthatott egy keresetet, mert az erdélyi püspök delegátusa az illetékes az ügyben (1502. márc. 10.: SzR 3935. sz.).

A vikárius peren kívüli fellebbezésnek is helyet adhatott, legalábbis erre utal Baconi Máté erdélyi vikárius oklevelének egy részlete (1502. márc. 10. e.: SzR 3934. sz.).

A peres eljárás során, mivel más egyházmegyéből kerültek az érseki szék elé egyes ügyek, azokat értelemszerűen a másodfokon eljáró bíróságnak ki kellett vizsgálnia, illetve tanúkat is ki kellett hallgatnia. Utóbbi abban az esetben is feladata volt, ha más szentszék kereste fel egy peres eljárás kapcsán. Balázs vikáriusnak a bácsi egyházmegyében élő tanúkat kellett volna kihallgatnia. Az egyébként a pécsi szentszék előtt zajló perben az alperes tanúi ugyanis nem a pécsi, hanem a bácsi egyházmegyében éltek. Itt pedig a pert tárgyaló szentszéknek már nem volt joghatósága. A másik egyházmegyéből kért tanúvallatás elviekben működött, ugyanakkor ebben az esetben nem véletlenül jegyezte meg Bástonyai János pécsi vikárius, hogy semmi másról nincs szó, mint időhúzásról. Végül ülnökeivel úgy döntött, engedélyezi a bácsi szentszék bevonását az ügy ezen részébe. Meghatározott időpontban (1448. dec. 7.) Garai Jánosnak tanúkkal kellett volna igazolnia magát, 15. napra pedig be kellett volna mutatnia a Bácscon felvett vallomásokot Pécsre. Ez azonban nem történt meg, mert december 23-án a bácsi vikárius levelében értesítette pécsi társát, hogy a tanúk elmaradtak, mindez pedig nem rajta múlt. A felperes engedélyével aztán 1449. január 27-én kellett volna megjelennie a vallomásokkal, de ez újfent nem történt meg. Február 3-án Balázs bácsi vikárius közölte, kész lett volna a tanúkat meghallgatni, de mivel az

¹³ Ennek magyarázatára ld. Bónis, 1973–1974: 96.

alperes még idézőlevelet sem kért tőle, ennek eleget se nagyon tudott volna tenni (1449. febr. 25.: SzR 2647. sz.).

A bácsi vikáriusok más egyházmegyékbe helyi plébánosoknak küldött, vizsgálatot elrendelő levelei közül kevés maradt fenn. Ezek közül említést érdemel az erdélyi egyházmegyében az endrédi, porteleki és dengelegi plébánosok jelentése, akik arról számoltak be, hogy mind a tasnádi, mind a bácsi vikáriusok parancsát alapul véve jártak el a tanúk kihallgatása során (1470. márc. 20.: SzR 3126. sz.). Hasonlóan a tanúk kihallgatására utasította a vikárius a szerémi és a boszniai püspököket, továbbá a budai Mária Magdolna-egyház plébánosát az esztergomi érsek és a váradi püspök között felmerült kölcsönügylet kapcsán (1519. márc. 26.: DL 82516).

Idézést a szentszék kiküldött emberei foganatosítottak. 1515-ben például, igaz, nem fellebbezés esetében, de azt a bácsi vikárius harangozója teljesítette Bácsra (SzR 4167. sz.). Más egyházmegyék esetében a helynök a területileg illetékes társát vagy az adott ügyben előre kijelölt egyházi személyeket, leggyakrabban helyi plébánosokat, papokat jelölt ki. Így a bácsi vikárius levelére hivatkozva történt 24. napra történő idézés, amelyet a rihnafalvai és szászsebesi plébánosoknak kellett teljesíteniük (1453. okt. 2.: SzR 2764. sz.). Palina György vikárius 1526 elején a zágrábi vikáriust név szerint, valamint két helység plébánosát, káplánjait, oltárigazgatóit, áldozópapjait (presbiterek) szólította fel arra, hogy 24. napra idézzék meg Bácsra azt a két személyt, akik a marocsi tizedkésből elmulasztották a dézsmát megadni (1526. jan. 27.: DF 257184). A dobokai tizedszedő lovának ügyében keletkezett per kapcsán, miként arra az imént utaltam, a fellebbező alperes ügyének tárgyalását a 32. napra tűzték ki már az elsőfokon (1511. jan. 31.: SzR 4096. sz.). 1463-ban pedig arról olvasunk, hogy egy per során az egrí vikárius kiközösítette a felpereseket, akik így perképtelenné váltak. Az alperes azonban fellebbezett a bácsi szentszékre, ahol már 60. napra voltak kötelesek megjelenni (1463. febr. 24.: SzR 2966. sz.). Az ügyben továbbra is kérdéses, hogy egy, az esztergomi érseki székhez tartozó püspökség ítélete ellen miért és hogyan került a fellebbezés Bácsra.

Az elsőfokon hozott ítéleteket másodfokon a metropolitai szék döntése semmissé tette, így a korábbi eljárást is újra el kellett végezni. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy innen, ti. az érseki székről is lehetett fellebbezni (legátus, római Kúria vagy akár az esztergomi érseki szék). Akad példa olyan esetre, mikor a csanádi vikárius előtt tárgyalt ügyben az esztergomi és a bácsi érseki székekre is fellebbeztek a felek. A másodfokon zajló perek esetén az ítélet eltörölte az elsőfokon hozott döntést, még akkor is, ha voltaképpen ugyanaz az ítélet született. Ezt láthatjuk Teleki Miklós özvegyének ügye kapcsán is: a csanádi vikárius 19 forint megfizetését elrendelő ítéletét a bácsi szentszék is megerősítette (1450. máj. 5.: SzR 2668. sz.). A pápai kijelölt bírók hasonló módon felülírhatták a bácsi vikárius döntését. Danóci András vikárius 1450. máj. 2-án kelt ítéletét így írta felül Antal kolozsmonostori apát 1451. március 24-én (SzR 2687. sz.). Csaknem két évtizeddel később egy másik bácsi vikárius 1471. április 29-én kelt ítéletét szintén a kolozsmonostori apát írta felül, akit még 1471 folyamán jelölt ki a pápa bírónak (1473. szept. 24.: SzR 3215. sz.). Hasonlóan járt több, a bácsi szentszéken született ügy is, ahonnan további fellebbezés történt harmadfokon (pl. 1477. jan. 3.: SzR 3295. sz.).

A végső ítélelhozatal előtt az egyházi bíróság másodfokon is lehetővé tette, hogy a felek kiegyezzenek egymással (pl. 1463. febr. 24.: DL 55747). Erre valószínűleg jóval több esetben kerülhetett sor, mint arról jelen állás szerint tudomásunk van. Többször a peres felek lakhelyéhez közeli hiteleshelyen foglalták írásba az egyezséget, viszont itt már nem feltétlenül említették meg, hogy a vitás kérdés egyáltalán szentszéki bíróság elé került-e, és amennyiben igen, ott vajon másodfokon is zajlott-e eljárás.

Arra is akad példánk, hogy az egyik peres fél a másodfokon hozott ítéletet is vitatta, sőt, már magát az eljárást is kritikával illette. Pontosan ez vezette Szántói Herceg Miklóst is, aki panaszával végül az Apostoli Szentszékhez fordult (1476. jún. 1.: SzR 3284. sz.).

Az ítélet megszületése nem vont automatikusan maga után egyházi fenyítéket. Erre többszöri megintés után került csak sor. A kiközösítés (excommunicatio) az elítélt hívő személy kizárását jelentette az egyházi közösségből. A bűnösök így nem vehették fel a szentségeket, illetve a szentszékek előtt jog/perképességük is megszűnt (Tringli 1994, 206.).

A papgyilkosságba keveredett Décsei László esetében a zágrábi szentszék kiközösítéssel sújtotta az elkövetőt, aki azonban törvénytelenül fellebbezett Bácsra, ahol a vikárius nem csupán felmentette, hanem a

panaszt tevő Illés zágrábi kanonokot sújtotta bármiféle indok és idézés nélkül ezzel a büntetéssel (1475. okt. 29.: SzR 3272. sz.). IV. Sixtus végül bírókat jelölt ki, és a kanonokot feltételeken felmentette a fenyíték alól, ugyanakkor kikötötte, hogy a gyilkossággal vádolt Dèceit sem lehet az Apostoli Szentszék engedélye nélkül interdictum alá vetni. Ez a fenyíték, egyházi tilalomként már nem vont maga után olyan szigorú következményeket, mint a kiközösítés, hiszen a büntetett személyt nem zárta ki az egyházból, csak bizonyos lelki javaktól tiltotta el (templomba lépés, szigorúbb esetben szentségek kiszolgáltatásának tilalma). A legtöbbször ráadásul időszakosan rótták ki, feloldásukat a tilalmat kimondó egyházi intézmény mondhatta ki (Orbán, 1994: 283–284). Ennek azonban közvetlenül a bácsi vikáriusok bírói gyakorlatában nem találni nyomát, amely arra utal, hogy a vikáriusok ezen ítélettel ritkán élhettek. Igaz, a hunyadi dézsmabérlés kapcsán 1502-ben az erdélyi vikárius utalt Garai Bereck bácsi vikárius levelére, amelyben suspensio és interdictum terhével hagyta jóvá az alperesek feloldozását. Ez azonban sokkal inkább formulának tekinthető, és a címzett számára kiszabható büntetés szem előtt tartására figyelmeztetett. A szóban forgó ügyben a feloldozás feltétele az volt, hogy az alperesek biztosítékot adtak arra vonatkozóan, hogy esküt tesznek az engedelmeskedésre, a bíró előtti megjelenésre, illetve a felmerülő költségeket megfizetik a bíró ítélete szerint (1502. márc. 10. e.: SzR 3934. sz.).

A Szántói Herceg Miklós és Geszt Jánosné közötti hitbért érintő per Gábor kalocsai érsek előtt vette kezdetét, majd két bírót rendelt ki az ügyben, akik ítéletig nem juthattak, mert a végső döntést Pankotai János vikárius mondta ki. Ugyan a felperes többször is kifogást emelt a vikárius eljárása ellen, amely miatt végül fellebbezést nyújtott be Rómába, a bácsi helynök kiközösítette. Többször kitértünk már a per további menetére, többek között arra is, hogy a per tárgyalása egy adott ponton újra Pankotai elé került (1476. jún. 1.: SzR 3284. sz.). A Kállói Lőkös János és a Csirék perében pedig a pápa által kijelölt kolozsmonostori apát mondott ítéletet, aki azon túl, hogy megsemmisítette a bácsi vikárius ítéletét, elrendelte, hogy a hitbér és leánynegyed összegének megfizetéséig a Csiréket kiközösítéssel sújtja. Ezt a harangok félreverésével és gyertyák eloltásával kell kihirdetni mindenhol (1473. szept. 24.: SzR 3215. sz.). Az excommunicatio tehát, és ez a bácsi vikárius gyakorlatára is némi fényt vet, átmeneti eszközként szolgált a szentszéki bíróság kezében, amíg az ítéletet nem sikerült foganatosítani. A királyi hatalom igényét tükrözi, hogy igyekeztek szabályozni azokat a visszaéléseket, amelyek a szentszékek kiközösítési gyakorlatát jellemezhetnék (1486: 28. tc., CIH 429–431; 1498: 61. tc., uo. 628–630).

III. Fellebbezések a kalocsai szentszéki bíróságon

Vizsgálatunkat második felét a kalocsai szentszék másodfokú bíraskodási tevékenységének elemzésével folytatjuk. A Bácscon székelő társához képest forrásaink már nem állnak olyan bőségesen rendelkezésünkre. Az ugyanakkor biztos, hogy a 15. század elejétől ide is több kereset érkezett be. Erre utal István vikárius több ügyben tanúsított eljárása 1434-ből. A kalocsai szentszék működését jellemzi, hogy periodikusan állnak rendelkezésünkre információk, nagyon kevés évből (1444, 1468–69, 1478–80, 1496). Feltűnő módon sokszor évtizedek esnek ki a vizsgálatból, sőt, 1496 után egészen a mohácsi vészig egyetlen olyan adat sem áll jelenleg rendelkezésünkre, amely arra utalna, hogy a szóban forgó 30 esztendőn át fellebbviteli fórumként járt volna el a vikárius. Mindez némileg párhuzamot mutat a bácsi szentszékkal, de a forráspusztulás mellett érdemes elgondolkodni azon is, hogy másodfokú bíróságként Bácsot jobban preferálták a kedvezőbb ítéletben bízó pereskedők, mint Kalocsát.

III/1. Földrajzi kiterjedés

A kalocsai szentszéki bíróságra fellebbezők köre a ránk maradt gyér forrásadottság ellenére földrajzi értelemben kiterjedtnek mondható. A hájszentlőrinci prépost bírói joghatóságát Zsigmond király utalta Kalocsára (1423. ápr. 20.: Lukcsics I. 577, ZsO X. 1509. sz.). Az érseki központ közvetlen szomszédságából egyedül a csanádi szentszékről való fellebbezések hiánya feltűnő. Ugyanakkor több adatunk van az erdélyi egyházmegyéből már 1434-től kezdődően. A vikárius Szatmár megyei plébánosokat (jánosi, naményi, bélteki, fülöpi) utasított eljárásra (DL 54883). Ugyancsak ebből az évből ismerünk egy esetet, amely a tasnádi vikáriustól került felterjesztésre Kalocsára (DL 54890). A váradi káptalan egy 1444-es kiadványa (1444. febr. 17.: DL 38281, SzR 2557. sz.) pedig kétség kívül arra utal, hogy a váradi egyházmegyéből is történtek megkeresések. A zágrábi diocesis

esetében 1468-ból, illetve 1496-ból adathatóak fellebbezések a kalocsai szentszékre (1468. márc. 5.: LK 6. [1928], 183. sz.; 1496. szept. 21.: DL 102274, SzR 3716. sz.). Döbrentei Tamás nyitrai püspök ügyében pedig Pest és Pilis megyei plébánosoknak (ebeni, horhi) szóló parancsokat is kiadott a kalocsai vikárius (1478. ápr. 17.: Pest megye 276., SzR 3318. sz.). Ugyancsak Tamás püspök ügyével függ össze egy további veszprémi (1480. jan. 4.: MREV III. 258., SzR 3382. sz.), valamint pécsi egyházmegyei (1479. júl. 26.: DL 102606) eljárás. Mindezek alapján elmondható, földrajzi értelemben nem tapasztalható következetesség, a csanádi egyházmegyei ügyek hiánya egyedül a nagymértékű pusztulásnak tudható be.

III/2. Fellebbezésre kerülő ügytípusok a kalocsai vikárius előtt

A bácsi szentszéknél írtakhoz hasonlóan a fellebbezésre került ügytípusokat az 1462. évi 3. tc. alapján vesszük sorra (CIH I. 568–569). Ezek alapján feltűnő, hogy az összesen kilenc pontban meghatározott ügyek közül egyedül végrendeleti kérdésekben érkezett fellebbezés a kalocsai szentszékre, illetve egy plébániatemplom megtámadása kapcsán. Utóbbi besorolására külön kitérünk. Viszont feltűnő a házassággal kapcsolatos és ezen keresztül akár az özvegyekre vonatkozó esetek hiánya. A kevés forrás alapján úgy tűnik, ezekkel a kérdésekkel inkább a bácsi és nem a kalocsai érseki széket keresték fel a panaszosok.

A szóban forgó végrendeleti ügy kapcsán értesülünk arról, hogy Meggyesi Anna (Tárkányi Péterné) az apja, Zsigmond után őt illető jószágok, pénz, termény és más javak ügyében perelte Kállói Lőkös Miklóst. Azt is tudjuk, hogy a felperesnő titokban idéztette meg Kállóit, aki ezért fiaival együtt a tasnádi vikárius előtt tiltakozott ez ellen (1434. febr. 9.: SzR 2378. sz.). Innen, Tasnádról aztán Kállói nyújtotta be fellebbezését Kalocsára (1434. aug. 8. u.: DL 54883). István vikárius utasítására helyi plébánosok tartottak vizsgálatot, amelynek során kihallgatták a tanúkat Meggyesi Zsigmond és nejének végrendeletét illetően (1434. szept. 23.: SzR 2401. sz.). Egy másik perben Kusalyi Jakcs Dénes váradi püspök hagyatéka kapcsán pereskedett egymással Jakcs Ilona a fivéreivel (László, György). Az úgyszintén a tasnádi vikárius előtt folyt eljárást másodfokon a kalocsai és bácsi (pontosan meg nem határozva a helyszínt) szentszéken tárgyalták. Mielőtt azonban súlyosbításra került volna itt a sor, a fivérek elismerve nővérük jogát, kiegyeztek egymással a váradi káptalan színe előtt (1444. febr. 17.: SzR 2557. sz.). Hasonlóan végrendelet miatt kerültek konfliktusba egymással a sztreczai pálosok és Bolyári Bereck fiai. Bereck korábban a Körös megyei Jakowicz falut adományozta a kolostornak, hogy ott a szerzetesek naponta misét tartsanak, minden bizonnyal lelki üdvéért. A per tárgyát az képezte, hogy Bereck fiai apjuk adományával nem pénzfizetési kötelezettséget vállaltak. Az ügyet elsőfokon Ivanicsi Mihály csázmái helynök tárgyalta, majd a Bolyáriak a kalocsai szentszékhez fellebbeztek, ahol a vikárius helyettese, Csamai János kanonok vizsgálta az ügyet, de a lezárás előtt a felek itt is megegyeztek egymással (1468. márc. 5.: LK 6. [1928], 183. sz.).

A törvényi kereten kívülállóként kelle kezelnünk a zágrábi egyházmegyei besenyőszentbenedeki templom megtámadását. A templom plébánosa, Benedek többek között ezért és más jogtalanságok miatt perelte be Batthyány Boldizsárt, aki állítása szerint jobbagyaival követte el szentségtelen tettét. Az ügyet elsőfokon a csázmái helynök vizsgálta, majd minden bizonnyal Batthyány fellebbezésével a kalocsai szentszékhez került az ügy. Innen, mivel bizonyítás végett eljárás indult, a plébános – nem tudni milyen okokból – visszavonta keresetét, és feloldozta az ártatlan „elkövetőket”, sőt, még ügylevelet is kibocsátott részükre (1496. szept. 21.: SzR 3716. sz.).

III/3. Fellebbezések Kalocsáról: pápai bírók, legátusok és az Apostoli Szentszék

Vizsgálattartásra, hasonlóan a bácsi szentszéken tapasztaltakhoz, a pápa is utasította a kalocsai szentszéket, még ha nem is testületileg, hanem személyenként. Így történt ez 1468-ban is, mikor gyámságot viselt erdélyi nemesek ügyében a szolnoki főesperes (erdélyi vikárius?) ítelt, majd ez ellen az országban tartózkodó Jeromos kréti érsekhez, magyarországi apostoli delegátushoz, végül a római Kúriába fellebbeztek. A sokadik fellebbviteli fórumon aztán II. Pál pápa utasítására a boszniai püspök mellett a kalocsai érseknek és a kalocsai prépostnak kellett vizsgálatot tartaniuk (1468. ápr. 11.: Érdűhelyi, 1896: 138. sz.). István prépost ekkor egyébként vikáriusként a kalocsai szentszéket vezette (C. Tóth, 2019: 105.). Egy évvel később a kalocsai prépost mellett

bácsi társát, valamint a bácsi őrkanonokot utasította eljárásra Erdődi Bálint titeli prépost panaszának kivizsgálás kapcsán. Erdődi előbb az esztergomi érsek előtt kereste igazát, majd ezután fordult a pápához (1469. jan. 13.: Érdújhelyi, 1896: 149. sz.). Úgy tűnik, a titeli prépost ügyét már elsőfokon is Esztergomba nyújtotta be, holott ez ellenkezett a gyakorlattal, aminek következtében a pápa gyakorlatilag visszautalta a területileg illetékes szentszékeknek az ügyet. Még ekkor is István kalocsai prépost volt a szóban forgó vikárius, Pankotai János bácsi őrkanonok pedig ekkor már szintén vikárius lehetett Bácsón (vö. C. Tóth, 2019: 60.).

IV. Sixtus 1480 elején kelt leveléből értesülünk arról, hogy Milethinczi Antal esztergomi polgár közelebről nem ismert okokból pert indított Döbrentei Tamás nyitrai püspök ellen Gábor bíboros és legátus előtt.¹⁴ Ő azonban Balázs kalocsai prépostot, illetve Márton bodrogi főesperest jelölte ki bíróként. Az ügy tehát voltaképpen a kalocsai szentszék elé került. A püspöknek a bírók rövid időt adtak a válaszadásra, majd mivel nem tett eleget a felszólításnak, kiközösítették. Döbrentei végül a legátushoz, valamint a római Apostoli Szentszékhez is benyújtotta fellebbezését. Utóbbi újabb kijelölt bírói már a pécsi szentszékről kerülhettek ki, ti. a prépostot és a kanonokokat említi a pápai levél is. IV. Sixtus végül a veszprémi és hántai prépostot, tehát voltaképpen a veszprémi szentszéket jelölte ki, hogy bíróként járjon el. A pápa utasítására fel kellett oldozniuk Döbrenteit, akit csak az ő eljárásuk nyomán ítélnének el újra (1480. jan. 4.: SzR 3382.m sz.).

Nem maradt ránk adat viszont arra vonatkozóan, hogy a kalocsai szentszékről történt fellebbezések kapcsán a római Kúria külön jelölt volna ki bírót egy ügyben. Az elbeszélétekből is látható: a kalocsai érseki székről jóval kevesebb ismert esettel rendelkezünk, amelyek fellebbezéssel az Apostoli Szentszék elé kerültek volna. A források nagyarányú pusztulása mellett itt is fontos leszögeznünk, lehetséges, hogy másodfokon többen keresték fel Bácsot, mint Kalocsát.

III/4. A világi hatalom és a kalocsai szentszék bíróságainak kapcsolata

Ugyancsak szűk forrás vonható be abba a vizsgálatba, amely a kalocsai szentszéki bíróság és a világi hatalom viszonyára utal. Jelen tudomásunk szerint az egyik első ilyen eset a Bátmonostori Töttösök panaszával vette kezdetét. Zsigmond király 1423-ban utasította a háji prépostot, hogy ne bíraskodjék ügyükben, mert az a kalocsai szentszék elé tartozik (1423. dec. 11.: DL 79845, ZsO X. 1509. sz.). Az uralkodói hatalom vagy más nagybírói fórum más, későbbi közbelépéséről nincs adatunk. A bácsi és egyébként más szentszékek esetében tapasztaltak azonban azt gyámolítják, hogy erre gyakran kerülhetett sor. Ebben az esetben azonban nem lehet magyarázat az, hogy a bácsi szentszéket többen keresték fel, hiszen a nagybírók tevékenysége a korszakban jól nyomon követhető. Tekintettel a Hunyadi- és Jagelló-kor kalocsai-bácsi érseki tartományhoz tartozó egyházi bíróságainak anyagára, ahol többször is említés történik a világi hatalom közbelépéséről, leginkább peráttétellel. Ezt tapasztalhatjuk a váradi (1517. nov. 20.: DL 74369) és tasnádi (1519. márc. 18.: DL 65210; 1520. jan. 16.: DL 56416; 1520. szept. 3.: DL 65473) vikáriusok esetében II. Lajos uralkodása elején.

Úgy tűnik, Kalocsa esetében a forrásanyag pusztulása lehet a magyarázat ennek hiányára.

III/5. A másodfokú eljárás egyes szakaszai: az idézéstől az ítéletig

A per menete, a források adta szűk kereteknek köszönhetően, csak mozaikszerűen és egy-egy részletében mutatják meg, miként is zajlott a másodfokú bíraskodás a kalocsai szentszéken. Azt látjuk, hogy többször az alperes fellebbezett ide (1434. aug. 8. u.: DL 54883; 1468. márc. 5.: LK 6. [1928], 183. sz.; 1496. szept. 21.: DL 102274, SzR 3716. sz.).

A kalocsai vikárius vizsgálatot rendelt el egyes ügyekben, amely arra utal, hogy az érseki székre megküldött periratok nem minden esetben tették lehetővé az adott ügy teljeskörű ismeretét. 1434 nyarán a Meggyesi Anna és Kállói Miklós közötti hagyatéki ügyben négy Szatmár megyei plébánost szólított fel a szentszék vizsgálat tartására (1434. aug. 8. u.: DL 54883). Közülük hárman (kántorjánosi, fülöpi, bélteki) tettek végül jelentést István kalocsai vikáriusnak a néhai Meggyesi Zsigmond és neje végrendeletének felderítése kapcsán (1434. szept. 23.: SzR 2401. sz.). Fellebbezett ügyek esetében nem csupán a vikárius, hanem annak helyettese is vizsgálatot tarthatott. Így tett Csamai János kalocsai kanonok, István vikárius helyettese, aki a sztrezai pálosok

¹⁴ Pályafutására ld. Kristóf, 2019.

és Bolyári Bereck fiai közötti perben járt el hasonlóan (1468. márc. 5.: LK 6. [1928], 183. sz.). 1478-ban Balázs kalocsai prépost keresztet levelének engedelmeskedett a horhi és az ebeni plébános is, amikor Budán Csepeli Benedek veszprémi vikáriusnak kézbesítették azt az apostoli (peráttételről szóló) levelet, amelynek utóbbi alávetette magát (1478. ápr. 17.: Pest megye 276, SzR 3318. sz.). Az ügy másodfokon került a kalocsai szentszékre, még hozzá Veszprémből, amelyhez felsőbb utasításra volt szükség. 1479-ben ugyanis a peres felek (Döbrentei Tamás nyitrai püspök és Fegyverneki Tamás, a somogyvári apátság kommandátora) végül kiegyeztek (1479. júl. 26.: DL 102606). A templomát ért támadás és más jogtalanságok miatt perelte a besenyőszentbenedeki plébános Battyhány Boldizsárt és jobbágyait. A per elsőfokon a császári helynök előtt, majd a kalocsai érseki széken folyt. Miután az ügy beérkezett Kalocsára, az eljárásnak megfelelően, minden bizonnyal az egyébként nem említett vikárius, visszaküldte volna a keresetet, hogy azt vizsgálják ki. Benedek plébános azonban jobbnak látta a nagyhatalmú Batthyány nyomására visszavonni panaszát, és egy helybéli közjegyző, Máté előtt feloldozni az „ártatlanul” meghurcoltakat, akinek még tanúsító levelet is adott minderről (1496. szept. 21.: SzR 3716. sz.).

A fellebbezéssel a kalocsai szék elé került ügyben végső ítélet előtt a felek ki is egyezhettek egymással. A Kusalyi Jakcs-fivérek nővérükkel álltak perben elhunyt rokonuk, a váradi püspök hagyatéka miatt, végül azonban, mielőtt súlyosbításra került volna a sor, kiegyeztek a váradi káptalan előtt (1444. febr. 17.: SzR 2557. sz.). Hasonló történt a sztreczai kolostor és Bolyári Bereck fiai között is: az ügyet már a vikárius helyettese vizsgálta, amikor végül a kalocsai szentszék színe előtt a békés megoldást választották. A kolostor perjele még esküt is tett a szentszék előtt (1468. márc. 5.: LK 6. [1928], 183. sz.). Döbrentei Tamás nyitrai püspök és a somogyvári apátság kommandátora, Fegyverneki Tamás között előbb a veszprémi szentszéken folyt az eljárás, majd Balázs kalocsai vikárius járt el. A felek a pécsi káptalan előtt kötöttek egyezséget, tehát még a végső ítélet előtt (1479. júl. 26.: DL 102606).

A kalocsai szentszéken született ítéletek között említhető a már többször említett eset, melynek főszereplője Döbrentei Tamás nyitrai püspök volt. Milethinczi Antal esztergomi polgár ugyanis Gábor bíboros és legátus előtt pert indított ellene. A legátus azonban a kalocsai szentszékre, pontosabban Balázs prépostra és Márton bodrogi főesperesre bízta az ügy elbírálását. Kijelölt bírónak jártak el, miként azt fentebb már említettük, és vitatható eljárásuk következtében a püspököt kiközösítették (1480. jan. 4.: SzR 3382. sz.). A besenyőszentbenedeki plébános pedig, miután másodfokon ügyében vizsgálatot rendelt volna el a kalocsai szentszék, egy zágrábi egyházmegyei közjegyző előtt visszavonta keresetét (1496. szept. 21.: SzR 3716. sz.).

A kalocsai szentszéken, legalábbis fellebbezéssel az ítélőszék elé került ügyekben, nincs nyoma az interdictum kihirdetésének, sem kilátásba helyezésének, miként kiközösítést elrendelő határozatokat sem ismerünk.

IV. Összegzés

A középkori egyháztörténeti-kutatás már régen felismerte a szentszéki bíróságok kutatásának jelentőségét. A 14. század első évtizedeiben egyházmegyéenként eltérő időben feltűnő vikáriusok ítéletét övező tekintélytisztelet eleinte megkérdőjelezhetetlen volt. A kánonjog széles körben terjedő ismerete az egyre nagyobb mértékben regisztrálható külföldi egyetemjárásokkal magyarázható, amelyek hasznosítása az egyházi bíróságokon vitán felül állt (Bónis, 1971: 13, 43; Bónis, 1972: 108). Véleményünk szerint az évszázad második felében kezdődhettek el nagyobb számban azok a fellebbezések, amelyek a metropolitai székek színe elé kerültek másodfokú elbírálásra. Az esztergomi érsek, az évszázad végén elnyert prímási rangjának köszönhetően, már háromfokú bíróság élén állt.

Az egyházi bíróságok által kibocsátott iratmennyiség ugyan növekedő tendenciát mutat a 14. századtól kezdődően 1526-ig, de ennek a bácsi és kalocsai szentszéken a többiekhez képest jóval kevesebb nyomát látjuk. Leginkább a 15. század közepétől figyelhető meg egy emelkedő folyamat, de messze nem egyenletesen, sokkal inkább periódusszerűen. Ennek okát az oszmán hódításban kereshetjük, amelynek során mind Bácsón, mind Kalocsán rengeteg forrás áldozatul esett. Igaz, ezen bíróságok működéséről éppenséggel az utókorra fennmaradt, fellebbezésre került ügyek árulnak el a legtöbbet. A bácsi vikárius működése azonban még így is

jobb helyzetben van, mint kalocsai párjái. Az elemzett szentszéki bíróságok egy érsek másodfokú fórumai voltak, viszont működésük (pl. két vikárius egyidejű működése) két, egyenrangú és egyben önálló intézményre utal. Voltaképpen ez indokolta leginkább, hogy külön mutassam be őket és ne együtt. Utóbbi esetében ugyanis óhatatlanul elveszett volna Kalocsa a jobb forrásadottságú Bács mögött.

A két szentszék illetékességének kérdése földrajzi értelemben egyáltalán nem igazodik a két székeskáptalan külső hiteleshelyi munkája kapcsán tapasztaltakkal. Az érseki tartomány minden részéből ismerünk fellebbezéseket, az olyan feltűnő jelenségek pedig, minthogy a csanádi egyházmegyéből egyetlen eset ismert, méghozzá a bácsi szentszék előtt, sokkal inkább a források pusztulásával magyarázható, mintsem azzal, hogy Csanádról nem történt fellebbezés Kalocsára. A déli két egyházmegyéből (boszniai és szerémi) semmilyen adatunk nincs. A forráshiány a középkori gazdasági és vallási életében fontos szerepet betöltő Szerémségből, ahonnan egy bácsi prépost, vikárius, a korábban a huszitizmussal szimpatizáló Kamanci Balázs is származott, mindezek tudatában feltűnő. A bácsi és kalocsai szentszékekre a fellebbezések ad hoc jelleggel történhettek. A ránk maradt adatokból úgy tűnik, hogy inkább Bácsot keresték fel jogorvoslással és nem Kalocsát. Ebben talán az érseki rezidencia kérdése lehet segítségünkre, amelyet itt érthető okokból nem elemezhettünk külön. Különösen a zágrábi és az erdélyi egyházmegyéből (a tasnádi szentszékekkel együtt) érkezett több fellebbezés. Feltűnően kevés a váradi szentszékről érkezett ügy.

A fellebbezésre került ügytípusok vizsgálata rámutatott arra, hogy itt is zömében házassággal kapcsolatos ügyek kerültek tárgyalásra, miként azt máshol elsőfokon is feltételezhetjük. A végrendeleti, hagyatéki ügyek szerepelnek még nagyobb számban. Az 1462. évi 3. tc. tételesen, kilenc pontba szedve jelölte ki, mely esetekben illetékesek a szentszékek. Bács és Kalocsa esetében is azt látjuk, hogy a fellebbezésre ide befutott ügyek nem ölelik fel mind a kilenc pontot. Elsietett lenne az esztergomi szentszék hasonló elemzésének megkezdése előtt kijelenteni, de mégis feltételezhető, hogy egyes ügytípusokat már az elsőfokon ténykedő szentszékek meg tudtak oldani, azokban a fellebbezésnek nem lehetett nagyobb szerepe.

Mindkét szentszék másodfokú bíróság volt, de innen is történtek fellebbezések. A primási jogkörből következően az esztergomi érseki székre is történhettek megkeresések, de azokról nem maradt ránk egyetlen adat sem. (Ezt a kérdést egyedül az esztergomi szentszék hasonló jellegű feldolgozása tudná árnyalni.) A legtöbb alkalommal vagy egy Magyarországon tevékenykedő legátushoz érkezett be a harmadfokon kezelendő kereset, vagy egyenesen Rómát keresték fel a panaszosok. Utóbbi esetben a pápák – esetünkben legjobban ez IV. Sixtushoz köthető – kijelöltek, delegáltak bírókat, akik ítéletükkel felülírták a kalocsai vagy a bácsi vikárius másodfokon született döntését. Ezekben az esetekben azonban már a sokadik fellebbezést csak a korabeli társadalom azon tagjai engedhették meg maguknak, akik kellő vagyonnal rendelkeztek a költséges perek évekig tartó folytatására. Az Apostoli Szentszéket továbbra is felkeresték a bácsi és kalocsai szentszéken már másodfokon pereskedők. Erre különösen az 1470-es és 1480-as évektől van több adatunk, holott a magyar királyok már Zsigmond rendelkezéseitől kezdve igyekeztek ezt ellehetetleníteni (Erdő, 2001b: 210–211). Ezt követően különösen I. Mátyás és II. Ulászló igyekezett ennek elejét venni és törvényekkel szabályozni. A hazai, kánonjogot jól ismerő papság úgy tűnik, nem fogadta el az Apostoli Szentszék joghatóságának csorbítását (Erdő, 2001b: 211).

A világi hatalom és a szentszék kapcsolatát csak abban tudjuk mérni, hogy mely esetekben került sor peráttételre. Ismerünk olyan pereket, amelyek során a tárgyalást áttették a vikáriusok a világi bírók ítélőszéke elé. Azt is tudjuk, holott erre sincs közvetlen forrásunk, hogy a másodfokon, a két vizsgált szentszéken született ítéletek végrehajtása a világi hatalomtól függött, anélkül elképzelhetetlen lett volna. Az együttműködés így a két érseki bírói szék és a világi intézmények között mindennapos volt.

A másodfokú eljárások egyes szakaszairól csak mozaikszerű képet kaphatunk, ezért ebben a kérdésben az eddigi kutatások voltak az igazodási pontok. Olyan kérdésekre is igyekeztünk azonban választ találni, amelyek későbbi vizsgálatoknál is figyelembe vehetők. Jelesül például azt, hogy megvizsgáljuk, hogy az alperesek és a felperesek közül kik nyújtottak be többször fellebbezést. A források a vikáriusok által elrendelt vizsgálatokról, tanúk kihallgatásáról hagytak ránk lényeges adatokat. A másodfokon hozott, súlyosabb retorziókat maga után vonó ítéletek helyett pedig megfigyelhető, hogy a pereskedők éppúgy igyekeztek egymással egy adott ponton

kiegyezni, mint a világi bírók széke előtt. Igazoltnak tekinthetjük tehát, hogy az egyházi bíráskodás több elemében igazodott a világi ítélőszékek jogszokásaihoz. Az is láthatóvá vált, legalábbis a fellebbezések kapcsán mindenképpen, hogy a pereket helyben, a megyéspüspök bírósága előtt kezdték el, majd onnan fellebbeztek a metropolitai székhöz, Bácsra vagy Kalocsára. Egyetlen olyan esetet sem ismerünk, ahol az eljárás azért kapott volna kritikát, mert a pereskedők egyből az érsek és nem püspökük előtt keresték volna igazukat. Beszédes ugyanakkor az az eset, amikor a római Kúria jelöl ki Kalocsán és Bácsra is vikáriusokat bíróként egy olyan ügyben, ahol másodfokon Esztergomba került a tárgyalás. A pápa gyakorlatilag visszaterelte a keresetet oda, ahol annak jogszokás szerint folynia kellett volna.

A fellebbezés, a másodfokú bírósági eljárás a metropolitai ítélőszéken a középkori magyarországi szentszékek működésének egy lényeges pontjára mutatott rá. Ezt láthattuk a kalocsai és bácsi érseki bíróságokon is. Nyilvánvalóan a szerény forrásmennyiség is befolyásolja az utókor által alkotott képet. Hiszen ma már nehéz eldönteni, hogy a másodfokon tárgyalt peres eljárások az összes bírósági anyag mekkora részét teheték ki a középkorban. Minden bizonnyal kisebbségben voltak a helyi egyházmegyei ügyekhez viszonyítva, ezek azonban helyben lévén, könnyebben is áldozatául estek az 1526 utáni oszmán–török pusztításoknak és természetesen belviszályoknak is. A másodfokon tárgyalt esetek ezzel szemben az érseki tartományból érkeztek, így az iratok fennmaradásának esélye a földrajzi szórtság alapján is jóval valószínűbb volt. Az is bizonyos, hogy az érseki székhöz fellebbezők társadalmi jogállása, a pereskedések tárgya már saját korukban is kiemelt fontosságúnak minősült, és így is kezelték őket mind Kalocsán, mind Bácsra.

HIVATKOZÁSOK

Források

- AOkt. (1990–2023) = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII–XXXV. (1333–1351), XXXVII–XXXVIII. (1353–1354), XL. (1356), XLII. (1358), XLVI–LII. (1362–1368). Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, B. Halász Éva, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Rábai Krisztina, Papp Róbert, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Budapest–Szeged.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Budapest. Diplomatikai Levéltár
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- EO (1997–2021) = Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–V. (1023–1389). Szerk. Jakó Zsigmond, Hegyi Géza, W. Kovács András. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53., 60. Budapest.
- Károlyi (1882–1897) = Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. A nagykárolyi gróf Károly-család oklevéltára I–V. Szerk. Géresi Kálmán. Budapest.
- LK 6. (1928) = Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei (Sztreza, Szvetice, Zlath, Zengg). Levéltári Közlemények 6. 87–103.
- LK 12. (1934) = Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi pálos kolostorok oklevelei Levéltári Közlemények 12. 111–154.
- Lukcsics (1931–1938) = Lukcsics Pál: A XV. századi pápák oklevelei. I–II. Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II. Budapest.
- MREV (1902–1908) = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára, III–IV. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet.
- MVHH (1859–1860) = Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae.
- Pest megye (1938) = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függelékül az inarchi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest.
- SzR (1997) = Bónis György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. Balogh, Elemér. Szeged: Acta Universitatis Szegediensis
- de Attila József nominatae, Acta Juridica et politica, tom. LI. fasc. 1.
- UGDS (1981) = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. VI. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch, Gernot Nussbacher. Hermannstadt.
- Zichy (1871–1931) = Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, I–XII. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Dóry Ferenc – Lukcsics Pál. Budapest.
- ZsO (1951–2021) = Zsigmondkori oklevéltár. I–XV. (1387–1428). Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55., 59., 61. Budapest

Felhasznált irodalom

- Balogh, Elemér (2010): Egyházi bíraskodás a középkori Erdélyben. *Iustum Aquum Salutare* 2010/6. 57–64. p.
- Balogh, Elemér (2022): Ecclesiastical Jurisdiction in Medieval East Central Europe. In: *Lectures on East Central European Legal History*. Miskolc: Central European Academic Publishing, 65–99. p.
- Barabás, Gábor (2022): *A pápai delegált bíróság az Árpád-kori Magyarországon*. Püspökök – prépostok – pápai káplánok. Pécs: DeLegatOnline Könyvek 3.
- Bónis, György (1971): *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest.
- Bónis, György (1972): *Középkori jogunk elemei*. Római jog, kánonjog, szokásjog. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bónis, György (1973–1974): Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. *Levéltári Közlemények* 44–45, 89–101. p.
- C. Tóth, Norbert – Lakatos, Bálint – Mikó, Gábor (2014): *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425)*. A szentszéki bíraskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. *Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 3. Budapest.
- C. Tóth, Norbert (2017): *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelmezőik az 1440-es évektől 1526-ig. Győr: A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.
- C. Tóth, Norbert (2019): *A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája*. Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények Kiadványai 15. *Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 11. Kalocsa.
- C. Tóth, Norbert (2021): A veszprémi egyházmegyei szentszéki bíróság a középkorban. In: „Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban. A Veszprémi Érseki Főiskolán 2020. augusztus 27-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 69–92. p.
- Csánki, Dezső (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Budapest: MTA.
- Erdő, Péter (2001a): Középkori oficiális bíraskodás. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 109–124.
- Erdő, Péter (2001b): Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó, 200–213. p.
- Erdő, Péter (2003): *Egyházjog*. (3. átdolgozott kiadás). Budapest: Szent István kézikönyvek 7.
- Erdő, Péter (2016): *Ecclesiastical Procedure in Eastern Europe. The History of Courts and Procedures in Medieval Canon Law*. Ed. Wilfried Hartmann, Kenneth Pennington. Washington D.C.: Catholic University of America Press, 426–462. p.
- Erdő, Péter (2020): Középkori egyházi bíraskodás és a Nyási-formulárium. In: *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Petrus

- Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor. *Collectanae Studiorum et Textum* 4. Budapest, II–LIV. p.
- Érszegi, Géza (1996): püspök. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 563–564. p.
- Érdújhelyi, Menyhért (1899): *A kalocsai érsekség a renaissance-korban*. Zenta.
- Érdújhelyi, Menyhért (1896): Kutatásaim a római levéltárakban. *Katolikus Szemle* 10. 605–646.
- Farkas, Csaba (2019): Az egri vikáriusok és a szentszéki bíróság az Anjou-korban. In: *Prépostok, apátok, vikáriusok. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései* 3. Szerk.: Ribi András. Pécs: Kronosz Kiadó, 215–246. p.
- Kosztai, László (1994): szerémi püspökség története. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 642. p.
- Kosztai, László (2013): *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs: Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi.
- Kristóf, Ilona (2019): Gabriele Rangoni (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486). In: *Mátyás király és az egyház*. Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 65–82. p.
- Mályusz, Elemér (2007): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. (2. kiadás) Budapest: Műszaki Kiadó.
- Orbán, Imre (1994): interdictum. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. 283–284. p.
- Parlagi, Márton (2001): A bácsi káptalan hiteleshelyi tevékenysége a 14. század első felében. In: *Tanulmányok a középkorról*. II. *Medievalistikai PhD-konferencia*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 95–113. p.
- Pfeiffer, Attila (2020): Vajdaság egykori legismertebb középkori hiteles helye. A bácsi káptalan története a 13. századtól 1527-ig. In: *Fejezetek Vajdaság egyháztörténetéből*. Szerk. Ördögh Tibor. Szabadka: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, 173–242. p.
- Rokay, Péter (1994): boszniai püspökség. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 124–125. p.
- Solymosi, László (1994): Váradi Regestrum. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó, 713. p.
- Szentirmai, Sándor (2021): A magyar egyházmegyei hatóság a késő középkorban. In: *Uő: A középkori magyar egyház*. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Szerk. Thoroczkay Gábor. Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2. Pécs: Kronosz Kiadó, 143–191. p.
- Szovák, Kornél (2020): Formuláskönyvek a középkori Magyarországon. In: *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*. Ed. Petrus Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor. *Collectanae Studio rum et Textum* 4. Budapest. LV–LXXVIII. p.
- Tringli, István (1994): excommunicatio. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. 206. p.
- Tusor, Péter (2019): A magyar bíboros protektorátus a Hunyadi- és Jagelló-korban. In: *Mátyás király és az egyház*. Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 10. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 55–64. p.
- Udvardy, József (1992): *A kalocsai fűszékeskáptalan története a középkorban*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége (METEM-könyvek) 3.
- Winkler, Pál (1935): *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig*. Kalocsa: Árpád Részvénytársaság.

Appeals and appellate jurisdiction in the medieval cathedrals of Bács and Kalocsa

Csaba Farkas

Less than a century later than in Western Europe, in the 14th century, so-called vicars general (vicarius in spiritualibus generalis) appeared in the medieval Kingdom of Hungary, whose task was to replace the county bishop in both church administration and the courts. The Archdiocese of Kalocsa-Bács is one of the dioceses (near Varad, Transylvania) where vicars are found in two places, Kalocsa and Bács. Despite the geographical distances, several common points can be found in their functioning. This paper traces the history of these two institutions from the 14th century to the end of the Middle Ages, with particular reference to their vicars, their judicial practice and their office staff.

Keywords: medieval period, ecclesiastical history, Holy See court, Kalocsa, Bács

From Revolution to Modernization: The Influence of Father-Daughter, Adolf Farkas and Nigâr Hanım in Late Ottoman Thought

Ayşegül Ersin*

* University of Szeged

Abstract

The Tanzimat Edict of the 19th century represents a foundational step in the Ottoman Empire's journey toward modernization and the establishment of the contemporary state. With the edict, the empire started to change its current system and institutions step by step, and in that way, it considered the system of the Western states as a compass. In this period, Hungarian and Polish immigrants who were defeated in the Hungarian War of Independence of 1848–1849 took refuge in the Ottoman Empire. As a commander and intellectual, Adolf Farkas was one of the immigrants and he went to Aleppo with Bem Jozsef after converting to Islam. Tracing the life of a Hungarian intellectual who migrated from Hungary to the Ottoman Empire and married a Turkish woman, and his multicultural family raised Nigâr Hanım, one of the first modern female writers in this process can provide insight into the Ottoman modernization process and the international relationships. This study seeks to improve the understanding of previously unexplored aspects of history and literature by using a multicultural and interdisciplinary approach that includes searching historical archives, press sources, literary works, and memoirs, as well as closely examining written documents and artistic creations.

Keywords: Ottoman intellectual life, Hungarian-Turkish relationships, modernization, immigration, women's life

Understanding the reform efforts undertaken by the Ottoman Empire under Western influence during its decline is crucial for comprehending Turkish history as a successor state to the empire and international relations on a wider scale. A closer examination of the architects of these reforms can offer different insights about this period and shed light on the stories left behind by these figures from a historical perspective. The Ottoman Empire, sustained for many years through its expansionist and migration policies, was profoundly influenced in its military and cultural life by the refugees of the Hungarian War of Independence 1848-1849. Among them were Adolf Farkas, the father of the famous Ottoman poet Nigar Hanım, both of whom lived during the Empire's late years and left behind records that provided valuable insights on the topic. The aim of this paper is to investigate intellectual life of the Ottoman Empire with a focus on migration, taking into account its historical context and its actors, and the interaction between Ottoman Empire and Hungary. By closely examining the influence of Nigar Hanım and her father during this period, the research purposes to demonstrate how historical events extended into intellectual life and the emerging Ottoman women's

movement.

Overview of the Ottoman Intellectual Life During the Late Period and Modernization

Following the liberal and nationalist movements in Europe, the Ottoman State issued the Tanzimat Edict in 3 November 1839, declaring equal rights for all Sultan's subjects, regardless of religion, including the Turks, Greeks, Armenians, Arabs, Sephardic Jews, Levantines, Slavs and other Eastern Europeans. The inhabitants of various communities, practicing diverse religions, and speaking multiple languages, all lived together within the same empire (Uslu, 2017: 98). The Tanzimat, also known as the "Supreme Edict of the Rosehouse" or "Gülhâne-i Hattı Hümayûn" is built on a common worldview, especially people's equal human rights: freedom, property, and civilization rights, equal protection under the law, and taxation fairness, similarly to the Human Rights Declarations (Karal, 2006: 78). The leading figure of the edict, Reşit Pasha distinguished from earlier reform theorists with his foundational beliefs (Mardin, 2006: 98). He believed in persistent foundations rather than presence of powerful ruler. This idea was one of the most important touchstones in transforming from traditional governing to state administration during the modernization process initiated by Mahmud II¹⁵. Reşid Pasha's thoughts aligned with the liberal concepts that swept throughout Europe in the 18th and 19th centuries (Mardin, 2006: 98).

Liberal and national movements in Europe continued with the revolutions of 1830 and 1848. The Ottoman intellectuals correctly viewed the revolutions as socialist, nationalist, and republican but perceived them as a corruption and defeatism because of their intellectual process during these years (Düzcü, 2016: 76). Because the essential terms of ongoing events in Europe had not been integrated in Ottoman culture, a conflict arose during the reform process. Concerns about the breakdown of empires in Europe after the French Revolution and the new order of Europe as a result of the Congress of Vienna in 1815 forced the Ottoman Empire to be careful in its own places it ruled. The empire's approach to these upheavals and internal dynamics are especially significant for understanding the Tanzimat reforms and the dilemmas in a state that identified itself through Islam (Okumuş, 2005: 14).

Tanzimat encouraged the impulse to fight for the rights of the society, as the first spark that led to a wide-scale movement within the empire and from that point, it was impossible to return (İnalçık, 2006: 110). The modernization process was formed by unique individuals with various philosophy, worldview, customs, behavior, and political views (Ortaylı, 2007: 179). These many influences created a new sort of individual in Ottoman society throughout the nineteenth century, who became a symbol of the new modernizing mentality. Initially all the reforms began with military advancements. Along with Ottoman intellectuals, the pashas and statesmen with the Polish and Hungarian background who migrated to Ottoman areas in the nineteenth century introduced a new style of life to their circles. They led up to crucial changes in the late empire's authorities and affected the emerging national movement by contributing to gaining the importance of the national assembly and parliament as well as national consciousness (Gümüş, 2015: 382).

¹⁵ For Sultan Mahmud II and his first modernization attempts, see: Stephanov, Darin. "*Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire*". In *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 1, No. 1-2 (2014), pp. 129-148.

Hungarian Uprisings and the Relations Between Ottoman State and Hungary

The Hungarian constitution of 1222 Aranybulla lies at the basis of the Hungarian uprising against the Habsburgs (Refik, 2021: 15). The nobles claimed these principles to protect their privileges and prevent the king from acting purely on his own will. According to the rules, if the king acted in his own interests and committed injustice against those living within the borders of the kingdom, it was not prohibited to rebel against the king and take up arms (Kurat, 1967). Given the time and the significance of establishing principles of equality against the king, Aranybulla perceived comparable to England's Magna Carta which is still an important symbol of liberty today (Molnar, 2014: 33).

Political immigration of Hungarians seeking independence from the Habsburg Monarchy ended up in Ottoman regions dates back to the 17th century¹⁶. As a result of Hungarian uprisings, refugee movements towards the Ottoman Empire were carried out under the leadership of three prominent Hungarian figures: Imre Thököly (1657–1705), Ferenc II Rákóczi (1676–1735), and Lajos Kossuth (1802–1894). The relationship between the two empires has improved as a consequence¹⁷.

As an important monarchical power, the Habsburg Empire faced serious problems in the nineteenth century due to its multinational structure, which was primarily German, with minorities of Italian, Hungarian, Croat, and Serb (Taylor, 1981: 29), similarly had been referenced that the parallels with Ottoman's multinational structure by Uslu (2017: 99). The 1848 Revolutions quickly resonated among European countries. Ferdinand came to power after the first rebellion in Austria, promising to grant privileges to the people (Nazır, 2016: 19). The Hungarian War of Independence was one of the longest and most significant uprisings of the 1848 Revolutions. Leading by Kossuth Lajos, it began in September 1848 and ended in August 1849, as a result of revolutions throughout Europe. Although the rebellion was successful for over a year, upon the request for assistance from the Habsburg Empire to Russian Tsar Nicholas I, it was suppressed. (Nazır, 2016: 24). On an intellectual level, Hungarian youth and authors promoted reformist ideas, and the conceptual basis of the reforms were akin to the Tanzimat reform spirit (Fodor, 2012).

Since Russia had become a significant threat in the Balkans, Hungarians success against Habsburg and Russia was critical for the Ottomans(Refik, 2021: 20). Following their loss, high-ranking soldiers and civilians gathered in Bulgaria Shumen, in the Ottoman land to cross the border, causing a global crisis between Ottoman and European powers, namely Austria and Russia (Nazır, 2016: 227). The main reason for seeking asylum was fear of the Habsburgs and Russia, as well as the killings and accusations made by them (Refik: 2021: 21). The Ottoman split the refugees into three groups and refused to pass them over to Russia and Austria. Consequently, Kossuth and his immediate entourage were transferred to Kütahya, while the party led by Polish commander General Joseph Bem, who fought in the Hungarian War of Independence as one of key figures

¹⁶ See the detailed analyzes of 12-year period (1670-1682) considered the beginning of all uprisings in Hungarian territories: Gökbilgin M. Tayyib, *Avrupa'da İktidar Mücadelesi Osmanlı-Macar İlişkileri* [Struggle for Power in Europe Ottoman-Hungarian Relations]. (İstanbul: Kronik Press, 2019), 209.

¹⁷ To read about Ottoman-Hungarian Relationships, see: Papp, Sándor. *Osmanlılar ve Macarlar, Bir Diplomatik Tarih* [Ottomans and Hungarians, A Diplomatic History]. İstanbul: Vakıfbank Kültür Press, 2023; and Gökbilgin, M. Tayyib. *Avrupa'da İktidar Mücadelesi Osmanlı-Macar İlişkileri* [Struggle for Power in Europe Ottoman-Hungarian Relations]. İstanbul: Kronik Press, 2019.

and converted to Islam, was dispatched to Aleppo, and leaving a large number of people in Shumnu. This divergence between the latter two groups is significant since many of them who chose to stay in the Ottoman Empire and played crucial roles in the country's ideological and social transformation (Karpát, 2002: 172).

Paths of Integration: Refugees, Conversion, and Influence in the Ottoman Military

When the refugees arrived in Ottoman territory, some of them converted to Islam and took new Turkish names to join the Ottoman army. There have been some studies on the 1848 converts' integration into Ottoman society; one notable study refers to the 1848 immigrants as "career converts" and compares them to previous era converts in the Balkans, implying that the convert idea was linked to the rise of national emotions in the nineteenth century and overlapped with the age of National Revival movements that swept across Europe (Deringil, 2012).

Following the arrival of the new Muslim group in Aleppo, the Ottomans dispersed them around the empire to prepare for the Crimean War. The typical emigrant was a 27-year-old man who was predominantly Christian, of bourgeois or aristocratic origin, and unmarried (Csorba, 2020: 69). All of them served in the Ottoman army for some time, previously serving in the Habsburg army prior to the Hungarian war of independence. To be admitted into the Ottoman army, they had to convert to Islam, even if just nominally. Many people chose this option over the dreary conditions of the refugee camp. Along with Adolf Farkas, numerous officers such as Richard Guyon [Hurşid Pasha], György Kmety [İsmail Pasha], Maximilian Stein [Ferhat Pasha], Joseph Kollmann [Feyzi Pasha], Gusztáv Frits [İskender Bey] made major contributions to the empire during the Crimean war (Csorba, 2020: 70). It should be noted that they were professionals, educated in the best schools (Karpát, 2002: 181). In addition to the military, they had a significant effect on the intellectual, social, scholarly, and financial situation, and led to important changes in the late empire's authorities (Gümüş, 2015: 382).

According to the archival records, Adolf Farkas was originally Jewish and born in Moravia, moved to Hungary with his family, and became a patriotic soldier of Hungary. In the first half of the 19th century, there were 250,000 Jews moving from Bohemia, Moravia, and Galicia to Hungary, consisting 1 percent of the population, and they were willing to adopt Hungarian culture and language (Molnar, 2014: 181). Known as Neologs in the second half of the century, reform-minded Jews in Hungary represent a unique example of a non-Semitic, ethno-nationalist definition of Jewish identity (Rethelyi, 2014: 67). Their successful integration into the society, can be explained in Adolf Farkas identity perception as he is known as a Hungarian patriot.

As a military officer, Adolf Farkas went to the Tuna front during the Crimean war to assist Ömer Pasha.¹⁸ According to Hungarian dictionaries, after receiving the British Order for the Crimean War, he was tasked with delivering vital orders to Gazi Osman Pasha¹⁹ from Istanbul to Plevne, which he successfully

¹⁸ Ömer Lütfi Pasha(1806-1871) was one of the most successful commanders (serdâr-ı ekrem) of the Ottoman army during the Crimean War. He held the empire together by defeating the rebellions from Iraq or Bosnia.

¹⁹ Also known as Osman Nuri Pasha, he was honored with "Gazi" title thanks to his extraordinary defence in the Siege of Plevna during the Battles of the Russo-Turkish War 1877–78.

accomplished.²⁰ After the Crimean War, Adolf Farkas traveled to Istanbul and married Emine Rifati Hanım, a traditional Turkish woman. He began teaching at the Mekteb-i Harbiye²¹ in 1870, earning the rank of lieutenant colonel, a position he kept for the rest of his life (Bekiroğlu, 2011: 31).

Bridging Eras from Eastern Heritage to Western Modernity: A High-Class Multicultural Family

To demonstrate the empire's shifting attitude throughout the Tanzimat Era, I will examine the Ottoman family structure and offer an perspective of a high-class family with a multicultural background. Family institution was one of the touchstones of the Ottoman state. The Tanzimat family was a transfer foundation that aimed to create balance between traditional and modern practices (Işın, 2016: 388). During this time, families were divided into two groups: middle-class families representing urbanized social-cultural basis and high-class families representing the governing class. (Işın, 2016: 388). High-class families, including mainly ulema families who preserved their cultural legacies and critiqued modernization; while other high-class families, particularly those with military backgrounds, pioneered Tanzimat modernization and represented the Western face of Ottoman society at 19th-century embassy receptions in Istanbul. (Işın, 2016: 389).

Adolf Farkas and his family, including his daughter Nigâr Hanım who was a well-known modern female poet, represents the military background high-class families. Along with his military successes, Adolf Farkas could speak different languages such as English, French, German, Hungarian, and Turkish. The Hungarian newspapers mentioned that he took advantage of being on the Danube front during the Crimean War by developing his English and French skills with the soldiers.²² In addition to being the strongest advocate for his daughter's education as an intellectual actor, he was also a musician who actively assisted his daughter in writing piano pieces and receiving instruction from his contacts, which included the renowned Hungarian pianist Géza Hegyei, who performed in the Ottoman palace.²³ Moreover, Nigâr Hanım's one of supporters was Münif Pasha, a close friend of her father, and a major figure in the nineteenth-century Turkish-Ottoman Enlightenment Movement and the Ottoman museum culture²⁴. At the forefront was her father, who transmitted and exposed her to knowledge while also providing her with access to a wide range of world intellectuals and artists. In her diary, on August 18, 1887, Nigâr Hanım writes:

"Oh my father, how exalted he is to me! After God, he was the one not only taking care of my well-being since my birth but also imparting the knowledge, so that I can understand what I read and speak about what I wrote, by supporting my education and ethical discipline." (Şair Nigâr Hanım, 2021: 146).

Nigâr Hanım's mother was Emine Rifati Hanım, the daughter of a high Ottoman administrator²⁵. Nigâr

²⁰ A Pallas Nagy Lexikona (1900). Volume XVII, Budapest, p. 483. Magyar Nagy Lexikon (1998), Volume 7. Magyar Nagy Lexikon Kiado, Budapest: p. 691-692.

²¹ Ottoman Military School built in 1834 was an important educational establishment in the development of modern sciences.

²² Borostyáni, Nándor (1890). "Farkasz Osman pasa", Képes Folyóirat. Budapest, p. 561-563.

²³ For Geza Hegyei's family history reflecting the sociocultural conjuncture in multicultural Ottoman, see Gábor Fodor and Evren Kutlay, *A Hungarian Pianist in the Ottoman Court: Geza Hegyei*, 2023.

²⁴ For the museology in the late Ottoman Empire, see Günay Uslu (2017), Classical Antiquities and Ottoman Patrimony, The Muslim Elite and Their Involvement with Classical Civilization. In Sam Herman (Ed.): *Homer, Troy and the Turks, Heritage and Identity in the Late Ottoman Empire, 1870-1915*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 83-112.

²⁵The father of Emine Rifati Hanım, İzmirli Nuri Bey served as the sealer of Grand Vizier Keçecizade Fuad Pasha, who was an important political figure in the Tanzimat reforms' design.

Hanım became a poet thanks to her mother's strong memory and storytelling skills. Emine Rifat was teaching pieces of folk literature to her daughter and telling them to Ignác Kúnos²⁶. She helped her husband to adapt to his new homeland (Bekiroğlu, 2011: 37). Their marriage was mentioned by Hungarian newspapers as well, as demolishing many grey theories put forward by psychologists and novelists about the unequal relationship on intellectual level between husband and wife.²⁷ She was seen as an uneducated and secluded woman in harem who had some spiritual vision to comprehend her literate and well-educated husband.

Nigâr Hanım and Her Influences in the Late Ottoman Period

Nigâr Hanım was born in 1862 in Istanbul (Bekiroğlu, 2011: 40). She began writing her first poem when she was 14 years old, following the death of her 10-year-old brother (2011: 141). She spent three years in the French School, where she learnt French, Greek, Italian, and Armenian, as well as piano and painting skills (2011: 42). She was then schooled at home with individual language classes like Turkish, Arabic, Persian, and German (2011: 241). She married Mehmed İhsân Bey and they had three sons. Mehmed İhsân Bey worked as an attaché and traveled to Berlin a few times (2011: 47). Their marriage failed due to Ihsan Bey's indifferent, distant, and disloyal behaviors. Even she tried to re-unite with him but Mehmet İhsân Bey kept his behaviors which gave her mental difficulties. After a long period of separations and reunions they divorced, and Nigâr Hanım had to live her life seeing her children from time to time (2011: 92).

She was a well-known poet, writer, intellectual, and activist who wrote creative works in a variety of genres, including poetry, tales, plays, essays, articles, and letters, and diaries from 1887 until her death. Her published works include *Efsus I-II* (What a Pity!, 1886), *Nîrân* (Fiery Poems, 1896), *Aks-i Sadâ* (Echo, 1900), *Elhân-ı Vatan* (Voices of the Country, 1916), *Hayatımın Hikâyesi* (Story of My Life, 1909), *Safahât-i Kalb* (Phases of the Heart, love letters, 1901), *Tesir-i Aşk* [play] (The Effect of Love, 1883), and *Girîve* [play] (Dead End, 1912). She was one of the most influential women in the late Ottoman cultural life, not only with her literary achievements, but also by her personality and way of life. Her memory books, "Albüm-i Edîbe" and "Hâtırat" contain various memoirs of leaders and authors who visited her "Tuesday meetings".²⁸ The *Hâtırat* is an important source of information about the poet's environment, the way she was receiving emotional support from. The support she gained from the opposite gender, different nations, and the different professions of high-class society had a significant effect on her activity in the literary circles as a woman (Koç, 2020: 713).

Her diaries which comprise 18 notebooks written between 1887-1918 were transcribed from Ottoman to the Latin script and prepared for publication by Zeynep Berктаş in 2021.²⁹ In her diaries, she preferred to write about her relations with her environment and family, her personal experiences and conflicts, expectations for the future and her reactions to social changes. As Bekiroğlu mentioned in the preface of the first volume,

²⁶ Ignác Kúnos(1860-1945) was a famous Hungarian Turkolog who traveled to Türkiye in quest of Hungarian origins in Turkish dialects.

²⁷ Borostyáni Nándor (1890). "Nygyar hanyım. Látogatás egy török költőnőnél", *Pesti Hírlap*, 1890-03-02 / 60.

²⁸ Bilge Karga Göllü published two articles on Nigâr Hanım's memory books: *Poems in Poet Nigâr Hanım's Hatırat*, *Euroasia Journal of Social Sciences & Humanities*, Volume 7, Issue 4, 2020. *Poet Nigâr's Memory Book: "Albüm-i Edibe"*. University of Çukurova Social Sciences Institute Journal, 29. Volume 2, 2020: 1-27.

²⁹ The first volume of the diaries written between 1887-1890 was published by Timaş press in 2021 in Istanbul. The second volume written between 1894-1918 was published by the same publisher in 2023.

her diaries are sort of reference guide in a study that examines the social history of the late Ottoman-Turkish period, literary history, wars, history of medicine, history of music, and Hungarian culture.

Her reasons for keeping a journal were to explore selfhood, confess, make her experiences public, expose her life, seek healing, legitimize, document, declare, and eternize her experiences. Moreover, Nigâr Hanım was the first woman in the Ottoman Empire to organize the cultural events known as "Tuesday meetings" with the participation of many important figures, which were popular in the West (Toros, 1994: 56). The gatherings began in 1889, before the second constitutional monarchy³⁰, as a "journée de reception" (visiting day) held in the Nişantaşı kiosk. Nişantaşı was a European lifestyle neighborhood at the time. Her desire to dwell and have meetings at Nişantaşı kiosk reflects a shift in Turkish family life from traditional wooden cottages to affluent mansions with Tanzimat (Bekiroğlu, 2011: 176).

By using the word "I" in a Western meaning, her journal shows both starting point of individualism and thematic change from individualism to social consciousness during the crises years of Balkan War and WWI, as well as the emergence of women's consciousness in a male-dominated culture. Her presence in literature and social life as well as international platforms implies early efforts of the first stage of Ottoman-Turkish women movement. During that time, one of the major difficulties was the availability of relatively few educational options for women (Van Os, 2001). Nigâr Hanım's views on feminism are centered on women's education rather than gender equality (Bekiroğlu, 2011: 340). She thought that the first way to give equality was through education. Her works can be viewed as one of the representatives of the Ottoman-era women's movement, first feminist movement in Turkish women history, which began to explore the substance of existing positions without upsetting the foundation of the public-private division and prioritized education. This time is significant in terms of improvements for women's education, which was also Nigâr Hanım's principal priority.

As a conclusion, these following insights can be gained: The source of the ideas that impacted the constitutional amendments established with Tanzimat Edit during the late Ottoman Empire reflects a transitional time between the traditional and modern states. Ottoman-Hungarian connections, which date back to the 17th century, had a significant influence in forming the intellectual foundations of Turkish modernism. On an intellectual level, the immigrants who arrived in 1849 molded the new modern state's institutions and culture. As an important figure, Adolf Farkas, who had been experienced several migrations, conversions and adaptations, can be considered an enlightened thinker during this time period. Given his history, it is reasonable to conclude that he established the foundation of his daughter, Nigâr Hanım's worldview and played an essential part in the formation of her personality as an important Ottoman poet. Their family dynamics reflect the time when they interacted and exchanged ideas with intellectuals and notable statesmen, as well as having a significant role in social-cultural life. Nigâr Hanım's personality and actions at this era provide insights both modernity and the first women's movement.

³⁰ After 30 years of suspension of the first constitutional monarchy, which means that the sultan's powers begin to be limited, the second stage had started in 1908. The second stage represents a solid transition from monarchy to democracy in the empire's history.

REFERENCES

Primary Sources

Şair Nigâr Hanım (2021): *Günlük*, 24 Ocak 1887 - 14 Nisan 1890 Cilt I [The Diary, January 24 - 14 April 1890 Volume I]. Istanbul: Timaş Press.

Secondary Sources

Bekiroğlu, Nazan (2011): *Şâir Nigâr Hanım* [Poet Nigâr Hanım]. Istanbul: Timaş Press.

Csorba, György (2020): Hungarians in Constantinople in the Mid-19th Century: Socio- Economic Background and Careers. In Gábor Fodor (Ed.): *Between Empires-Beyond Borders. The Late Ottoman Empire and the Early Republic Era Through the Lens of the Köpe Family*. Budapest: Research Centre for the Humanities, 65-85.

Deringil, Selim (2012). *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. New York: Cambridge University Press.

Düzücü, Levent (2016): Watching a Revolution with Precaution and Fear: 1848 Revolution and the Ottoman State. In *SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*. 2016/8., 51-78. pp.

Fodor, Pál. (é.n.): *Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Macar Reform Hareketleri ve 1848-49 Devrimi* [Hungarian Reform Movements in the First Half of the Nineteenth Century and the Revolution of 1848-49]. Link: <https://www.turkmacar.org.tr/ondokuzuncu-yuzyilin-ilk-yarisinda-macar-reform-hareketleri-ve-1848-49-devrimi/> Accessed: 19 February 2024

Gümüş Musa (2015): Polish and Hungarian Refugees in Ottoman: Could it be considered as a Brian Drain? In *Journal of History School (JOHS)*. Year 8, 2015/9., 363-387. p.

Işın, Ekrem (2006): Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret [Tanzimat Family and Modern Etiquette] In Halil İnalçık and Mehmet Seyitdanlıoğlu (Prepared by): *Tanzimat*. Ankara: Phoenix Press, 387-400.

İnalçık, Halil (2006): Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri [Implementation of Tanzimat and Social Reactions]. In Halil İnalçık and Mehmet Seyitdanlıoğlu (Prepared by): *Tanzimat*. Ankara: Phoenix Press, 109-132.

Karal, Enver Ziya (2016): Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi [The Influence of the West on the Gülhane Hatt-ı Hümayun]. In Halil İnalçık and Mehmet Seyitdanlıoğlu (Prepared by): *Tanzimat*. Ankara: Phoenix Press, 65-82.

Karpat, Kemal (2002). Kossuth In Turkey: The Impact of Hungarian Refugees In The Ottoman Empire, 1849-1851. In Reinhard Schulze (Ed.): *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*. Leiden; Boston; Köln: Brill.

Koç, Hüsnüye (2020): The Construction of the Self in Nigâr Hanım's Diaries: Writing the Female Subject in the Late Ottoman Peirod. In *Istanbul University Journal of Turkish Language and Literature*. 2020., 669-718. p.

Kurat, Yuluğ (1967): Osmanlı İmparatorluğu ve 1848 Macar Mültecileri Mes'eleşi [The Ottoman Empire and The 1848 Hungarian Refugees Issue]. In *The Submitted Texts of The Turkish History Congress VI*. 20-26 October 1961., 451-459.

Mardin, Şerif (2006): Tanzimat Fermanı'nın Manâsı Yeni Bir İzah Denemesi [The Meaning of the Tanzimat Edict: A New Explanation Attempt]. In Halil İnalçık and Mehmet Seyitdanlıoğlu (Prepared by): *Tanzimat*. Ankara: Phoenix Press, 91-106.

Molnár, Miklós (2014): *A Concise History of Hungary*. United Kingdom: Cambridge University Press.

Nazır, Bayram (2016): *Osmanlı'ya Sığınanlar, Macar ve Polonyalı Mülteciler* [Refugees in the Ottoman Empire, Hungarian and Polish Refugees]. Istanbul: Yeditepe Press.

Okumuş, Ejder (2005): Tanzimat's Role in the Erosion of the Traditional Ottoman Political Identity (1839-1856). In *International Symposium of Tradition, Identity, Synthesis: Global Intersections and Art*. 16-18 October 2005., 9-36.

Ortaylı, İlber (2011): *Tarih Yazıcılık Üzerine* [On Historiography]. Ankara: Cedit Press.

Refik, Ahmed (2021). *Türkiye'de Mülteciler Meselesi 1849-1851* [The Issue of Refugees in Turkey 1849-1851]. İstanbul: Çizgi Press.

Rethelyi Mari (2014): Hungarian Nationalism and the Origins of Neolog Judaism. In *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*. 2014/11., 67-82. p.

Taylor, AJP (1981): *The Habsburg Monarchy 1809-1918*. England: Penguin Books.

Toros, Taha (1994): The Poetess Nigâr Hanım. In *SkyLife*. May 1994, 56-64 pp.

Uslu, G. (2017): Classical Antiquities and Ottoman Patrimony, The Muslim Elite and Their Involvement with Classical Civilization. In Sam Herman (Ed.): *Homer, Troy and the Turks, Heritage and Identity in the Late Ottoman Empire, 1870-1915*. Amsterdam:

Amsterdam University Press, 83-112.

Van OS, Nicole A.N.M. (2001): Osmanlı Müslümanlarında Feminizm [Feminism in the Ottoman Muslim]. In: Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Ed.): *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutîye'ın Birikimi* [The Legacy of Thought Transferred to the Republic: Accumulation of Tanzimat and Constitutional Monarchy]. Istanbul: İletişim Press, 335-346.

Egyházakhoz kötődő társulások a két világháború közötti Magyarországon. Fogalmi anarchia és a kategorizálási misztérium csapdái

Vágfali Zoltán Csaba*

* Szegedi Tudományegyetem

Absztrakt

Készülő doktori értekezésemben a római katolikus egyházhoz kapcsolható társadalmi szervezetek – körök, egyesületek, Mária-kongregációk – közéleti, politikai tevékenységét, szűkebb és tágabb környezetükre gyakorolt hatását vizsgálom. Az időkereteket a két világháború jelöli ki, de szükséges kitekinteni a dualizmus korára is, hiszen e társulások jelentékeny részét akkor alapították.

Kiindulási pontom Szeged, a magyar katolicizmus egyik központja, országos viszonyítási pontok bevonásával. Már kutatásaim kezdetén kiderült, egyáltalán nem könnyű kontúrokkal ellátni ezt az összetett egyesületi kategóriát. A témával foglalkozó történeti tanulmányok jó része nem is bajlódik az elkülönítés komplex problémájával. A szerzők többsége nem helyezi el a társadalmi térben a vizsgált egyesületeket, nem mutatja be viszonyukat az államhoz, a jogi környezethez vagy más szervezetekhez és általában tipizálásuk is zavaros. Az állam-, a jog- és a társadalomtudományok behatóbban vizsgálják a kérdést, szócikkek, kötetek sokaságát termelve az egyének különféle, nem csak, vagy leginkább nem egyházi kötődésű társulási formáiról. Saját munkám során is kényelmesebb lenne a tárgyalt egyesületeknek csupán az egyházakhoz fűződő viszonyát vizsgálni. Ám ez azt a torz látszatot keltené, hogy vajmi kevés közül a társadalom egészéhez. Holott vonatkoztak rájuk világi törvények, nem szólva arról, hogy maguknak az egyházaknak az államhoz fűződő viszonyát is jogszabályok határozták meg. A szóban forgó szervezetek leválaszthatatlanok a társadalom bonyolult szövedékéről, miközben lényegesen különböznek más társulásoktól.

Tanulmányomban több nézőpontból érzékeltetem a kérdés komplexitását első sorban a Horthy-korszak bevett felekezeteire, hangsúlyosan a római katolikus egyházra vonatkozóan. Bemutatom, hogy a nagyobb egyházak viszonylag egyértelműen szabályozták az egyesülés lehetőségeit, feltételeit. Ezt összevetem a világi jogalkotás álláspontjával, majd társadalomtudományi eredmények segítségével hívásával mutatom be, miért hibás történetírói gyakorlat összemosni az egyházakhoz kötődő társadalmi szervezeteket a leggyakrabban civilnek nevezett társulásokkal. Konklúzióm, hogy ez utóbbiak társadalmi szervezetek, javarészt nonprofit, nem kormányzati, de nem is civil alakulatok. Két nagy kategóriára bonthatók, mely kategóriákat a világi hatósági jóváhagyás kötelezettsége választ el egymástól. A két nagy halmazban belüli klasszifikáció viszont problémás, nem egységesíthető, legfeljebb flexibilis ernyőkategóriákban gondolkozhatunk.

Kulcsszavak: egyháztörténet, egyesületek, kutatásmélet, kategorizálás

Készülő egyháztörténeti doktori értekezésemben a felekezetekhez kapcsolható hazai társadalmi szervezetek közéleti, politikai tevékenységét, szűkebb és tágabb környezetükre gyakorolt hatását vizsgálom. Az időkereteket a két világháború jelöli ki, de szükséges kitekinteni a dualizmus korára is, hiszen e társulások jelentékeny részét akkor alapították. Kiindulási pontom Szeged, országos viszonyítási pontok bevonásával.

Kutatásaim során hamar kiderült, egyáltalán nem könnyű kontúrokkal ellátni a szóban forgó egyesületi kategóriát. A történeti tanulmányok jó része nem is bajlódik az elkülönítés komplex problémájával. A szerzők többsége nem helyezi el a társadalmi térben a vizsgált egyesületeket, nem mutatják be viszonyukat az államhoz, a jogi környezethez vagy más szervezetekhez, és általában tipizálásuk is zavaros. Az állam-, a jog- és a társadalomtudományok behatóbban foglalkoznak a kérdéssel, szócikkek, kötetek sokaságát termelve az egyének különféle, nem csak vagy leginkább nem egyházi kötődésű társulási formáiról. Számomra is egyszerűbb lenne a tárgyalt egyesületeknek csupán az egyházakhoz fűződő viszonyát vizsgálni. Ám ez azt a torz látszatot

keltené, hogy vajmi kevés a közülük a társadalom egészéhez. Holott vonatkoztak rájuk világi törvények, nem szólva arról, hogy maguknak az egyházaknak az államhoz fűződő viszonyát is jogszabályok határozták meg. A szóban forgó szervezetek leválaszthatatlanok a társadalom bonyolult szövedékéről, miközben lényegesen különböznek más társulásoktól. E tanulmányban több nézőpontból érzékeltetem a kérdés komplexitását elsősorban a Horthy-korszak bevett felekezeteire, hangsúlyosan a római katolikus egyházra vonatkozóan. Bemutatom, miért nem moshatók össze az egyházakhoz kötődő társadalmi szervezetek a leggyakrabban civilnek nevezett társulásokkal, összegzésül pedig meghatározom azt a fogalomkészletet és tipizálást, melyekre munkám során támaszkodom.

1. Az egyházi szabályozás konkrétumai

Kézenfekvő elsőként a felekezetek szemszögéből meghatározni és kategorizálni a hozzájuk kötődő társulásokat. A feladat viszonylag egyszerű, mert az egyházak működési rendjét belső szabályok alakítják, melyek tisztázzák a felekezeteken belüli egyesülési jog kérdéseit. Markánsan jelenik meg ez a szabályozás az erősen hierarchizált, rigorózusan irányított római katolikus egyházban. A Bangha Béla (1931: 1.k. 493–494) által szerkesztett Katolikus lexikon egyházi egyesületen az egyház által alapított azon egyesüléseket érti, melyek nem szerzetesrendek és nem az ezek mintájára, fogadalom nélkül együtt élők közösségei. Ezzel meg is kaptuk a laikus egyesületek nagy halmazát, melyet a lexikon tovább oszt. Ha egy társulás célja a tökéletesebb keresztény élet előmozdítása valamely szerzetesrendhez kapcsolódva, akkor harmadrendről beszélünk. A jóakarát, szeretet valamely formájának gyakorlása a jámbor egyletek sajátja. Amennyiben egy társulás ezen felül még a nyilvános istentisztelet fényének emelését is célul tűzte ki, akkor testvérületről van szó. Ha az egyházi egyesület alapítása formális alapítólevéllel történik, egyházi jogi értelemben jogi személynek minősül. A másik lehetőség, hogy egy társulás nem egyházi alapítólevéllel jön létre, csak valamely egyházi előjáró jóváhagyásával. Bármely módon történt is azonban az alapítás, az összes egyházi egyesületnek az Apostoli Szentszék vagy egy ordinárius által jóváhagyott szabályzata van, és mindegyik a területileg illetékes püspök joghatósága és felügyelete alatt áll. Harmadrend és testvérület kizárólag formális alapítólevéllel jöhet létre, míg a jámbor egyletekhez elég az egyházi előjáró jóváhagyása. Használja a lexikon a katolikus egyesület fogalmát, ami alatt papok vagy világi hívek együttműködését érti (Bangha, 1931: 2.k. 524–525). Céljaik szerint vannak hitbuzgalmi, kulturális, társadalmi, gazdasági stb. társulások. Területi kiterjedésüket illetően lehetnek helyi, egyházmegyei, országos és nemzetközi tömörülések, ezen kívül léteznek szövetségek, melyek több egyesületet fognak össze.

Az idézett szócikkek a megírásukkor hatályos római katolikus egyházi jogi szabályozáson alapulnak.³¹ Ebben található meg pontosan, hogy a klérus tagjai, valamint a laikus hívek milyen társulásokat alkothatnak, ezek hogyan kapcsolódnak az egyházhoz, milyen regulák szerint működhetnek. Az 1917-es Codex Iuris Canonici (CIC) az addigi egyházi jogi törvények modern kodifikációja, nem pedig új előírások gyűjteménye. Teljes magyar adaptációja nincs, így az angol fordítás elektronikus változatát vettem alapul. Ez nem tartalmaz oldalszámokat, ezért az idézett kánonok számát adom meg (*The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law*, 2001). A CIC reformja csak 1983-ra készült el az 1962–1965-ös II. Vatikáni Zsinat döntései alapján, vagyis az 1917-es törvénykönyv a 20. század nagy részére érvényes. A kódex értelmezéséhez a már idézett lexikonokon kívül felhasználtam Bánk József (1960) kánonjogi munkájának vonatkozó részeit.

A laikusok egyesületeiről, vagyis azokról, melyek nem szerzetesrendek, papi intézetek, a CIC II. könyvének 3. része rendelkezik. A 685. kánon 1.§. kinyilvánítja, hogy az egyház csak olyan egyesületet ismer el, melyet törvényes egyházi hatóság alapított vagy hagyott jóvá. A 685. kánon 2.§. szerint az egyesületek alapítása vagy jóváhagyása a pápa mellett a helyi ordináriusok joga. A következő, szempontunkból lényeges előírást a 689. kánon 1 §. tartalmazza: minden egyesület alapszabályát az Apostoli Szentszéknek vagy a helyi egyházi előjárónak kell megvizsgálnia és elfogadnia. Függetlenül tehát az alapító személyétől, az alapszabály egyházi jóváhagyást igényel. Ami a felügyelet és a joghatóság kérdését illeti, ezeket a 690. kánon 1 §. a helyi ordináriusok kezébe teszi le. A 698. kánonból kiderül, hogy az egyesületek élére szintén az arra jogosult egyházi személy –

³¹ Az egyházi jog fogalma elkülönül az állami egyházi jog definíciójától. Utóbbi az állami joganyag azon része, mely az egyházaknak és vallási közösségeknek az államhoz, egymáshoz és az egyes személyekhez fűződő viszonyát tárgyalja. (Szathmáry, 2004: 73).

függően a társulás típusától – laikus vezetőt vagy lelkészt nevez ki.

A CIC 700. kánonja három nagyobb, céljuk szerint elkülönülő társulási halmazt jelöl ki, a 701–708. kánonok pedig ezeken belül határolnak el különböző típusokat. A kategorizálás a CIC-ben lefektetett elsőbbségi sorrendet mutatja. Az 1. táblázatban e tipizálást foglalom össze, felhasználva a Katolikus lexikon értelmezéseit, fogalmait és Bánk József említett munkáját.

Típusuk	Céljuk, jogállásuk
I. Világi harmadrendek (ordo tertius)	Valamely szerzetesrend mellett laikusok számára létesített hitbuzgalmi társulatok. Tagjai a rend vezetése alatt, de a világi életnek megfelelő szabályzat szerint törekednek a keresztény tökéletességre. Egyházi jogi értelemben nem jogi személyek. Egy személy egy harmadrend tagja lehet. Formális alapítólevéllel létesíthetők. Alapszabályukat világi hatóság nem hagyja jóvá.
II. Testvérületek (confraternitas) 1. Főtestvérületek (Egyesíthetnek magukkal ugyanazon típusú más testvérületet.) 2. Testvérületek	Hitbuzgalmi társulások, céljuk a jámborság, szeretet gyakorlása mellett Isten nyilvános tiszteletének erősítése. Egyházi jogi értelemben jogi személyek. Formális alapítólevéllel létesíthetők. Tisztviselőit a helyileg illetékes ordinarius erősíti meg, ülésein ő maga vagy helyettese elnököl. Alapszabályukat világi hatóság nem hagyja jóvá.
III. Jámbor egyesületek (unio pia) 1. Főegyesületek (Egyesíthetnek magukkal ugyanazon típusú más egyesületet.) 2. Egyesületek	Céljuk a jámborság, szeretet gyakorlása. Egyházi jogi értelemben nem jogi személyek, de azzá emelhetők. Formális alapítólevéllel vagy egyházi jóváhagyással létesíthetők. Vezetőjük többnyire világi személy, de irányításukban egyháziak is részt vesznek. Alapszabályukat világi hatóságnak – az illetékes minisztériumnak – is jóvá kell hagynia. Funkciójuk szerint kulturális, társadalmi, gazdasági stb. társulások.

Alapítás forma szerinti alapítólevéllel vagy egyházi jóváhagyással. Az Apostoli Szentszék vagy a püspök által jóváhagyott szabályzattal rendelkeznek. A területileg illetékes ordinarius joghatósága és felügyelete alatt állnak. Területi kiterjedésük szerint helyi, egyházmegyei, országos, nemzetközi társulások.

1. táblázat. A római katolikus egyház laikus egyesületei Magyarországon az 1917-es CIC és a Katolikus lexikon alapján

Az eddigiek alapján leszögezhető tehát, hogy a római katolikus egyházhoz kapcsolódóan klerikusi jóváhagyás, felügyelet nélkül semmiféle egyesület nem alapítható, működtethető, ezáltal önállóságuk korlátozott. Tevékenységük, megnyilvánulásaik, legyenek azok akár politikaiak, a felügyeletüket ellátó egyházi szervek nézeteit, szándékait kell tükrözzék, legalábbis nem mehetnek szembe azokkal. Ami nem jelenti, hogy minden katolikus egyesületben azonosan gondolkodtak egy-egy kérdésről, hiszen az egyházon belül a Horthy-korszakban legalább három, egymástól jól elkülöníthető politikai álláspont létezett. Kijelenthető mindenestre, hogy ha maga a klérus nem nyilvánult meg látványosan valamely kérdésben, szándékait a laikusok társulásain keresztül is érvényre juttathatta. Az 1. táblázat I. és II. kategóriájában meghatározó a klérus szerepe, míg a III. halmazban nagyobb az egyesületek mozgásteret, de közel sem akkora, mint az egyházhoz nem kötődő társadalmi szervezeteké. Annak, hogy a klérus mekkora befolyást tudott gyakorolni egyik vagy másik egyesületre, mennyire volt képes a tagságot közvetlenül elérni, nagy jelentősége volt a társulások működésére, válságos időszakokban pusztán fennmaradásukra.

A Horthy-korszakban bevett protestáns felekezetek a katolikusokhoz hasonlóan sokszínű, jól kiépített egyesületi hálózattal rendelkeztek, csak itt nem találunk harmadrendeket, vagyis hiányzik az 1. táblázat I.

kategóriája. Olyan társulások viszont a protestánsoknál is léteznek, melyeket nem laikusok építettek ki. Egyleteik között vannak kifejezetten hitéleti célú, az 1. táblázat II. kategóriájába sorolt katolikus hitbuzgalmi egyesületekhez hasonló szervezetek, amint a III. kategóriába illeszkedők is. Bárki hozta létre ezeket, alapításuk, működésük rendjét az egyház határozta meg, különösen az első világháborút követő évektől.

A magyar református egyházban a világháború előtt az istentiszteletek lebonyolítását és a hitoktatást nem számítva minden egyházi tevékenységben döntő szerepe volt a független egyesületeknek. Később azután erősödött az együttműködés a hivatalos egyház megfelelő szervei és az egyesületek között, majd az addig a független társulások által végzett, ún. missziói munka az egyház irányítása alá került (Barcza et. al., 1999: 57–58). A kezdeti szabályozás 1922-ben és 1927-ben valósult meg, majd az Egyetemes Konvent 1931-ben kibocsátotta a Magyarországi Református Egyház missziói szabályrendeletét. 1933-ban következett az Egyházi Törvénykönyv III. törvénycíkké, mely kimondta, hogy a missziói munka törvényesen szabályozott egyházi feladat, a már létező szabad egyesületi formákat be kell tagolni az egyházi közösségbe (Barcza et. al., 1999: 57–58).

Az evangélikusoknál az 1910-es években kezdődött el a belmisszió koordinálása. Az ő egyesületeik egyébként sokszor nem tudtak önálló tevékenységet folytatni, gyakori volt a reformátusokkal közös munka (Dobos, 1987: 270–271). Az 1930-as évekre már az jellemző, hogy a vallásos vagy egyházi célú társulások alapszabályait jóváhagyás végett annak az egyházi önkormányzati testületnek kellett bemutatni, amelynek területén működni szerettek volna, és ugyanezen egyházi hatóság felügyelete alatt tevékenykedhettek (Mikler – Kemény, 1938: 12).

A protestáns egyesületek felekezeti szempontú kategorizálása eltér a római katolikusokétól. A belmissziói egyesületek három nagyobb csoportra oszthatók, de nem elsősorban egyházjogilag, hanem a tevékenységi köröket, célokat illetően. Jelentős eltérés a római katolikus társulásokhoz képest, hogy míg azoknak más felekezetekhez tartozók nem lehettek tagjai, addig az evangélikusok és a reformátusok nem egy esetben közös társulásokat működtettek (Giczi, 2009: 33–34).

A zsidó egyesületek működési kereteit, vezetésük módját is alapszabályok határozták meg. Akárcsak a többi felekezetenél, itt is a legkülönfélébb funkciókkal alapítottak társulásokat. Ezek az egyletek a hitközségek felügyelete alatt álltak. A zsidó egyesületek sem működtek szabadabban, mint más vallási közösségek hasonló alakulatai. Szabályozásuk ugyanakkor bonyolultabb volt. Attól függött, hogy az izraelita vallás mely irányzatához tartozott az adott társulás (Barabás, 2007: 20–21).

E vázlatos összegzésből is egyértelműen megmutatkozik az a felekezetektől független jelenség, hogy amennyiben egy egyesület önmagát vallásosnak, valamely egyházhoz kötődőnek mondta, nem működhetett csupán a tagság akarata szerint, alapszabályát nem önállóan alkotta. Emellett több felekezetenél hoztak létre ernyőszervezeteket a társulások koordinálására. Mindez világosan körülhatárolja, egyszeresmind egyértelműen elválasztja más, civileket tömörítő társulásoktól az egyházakhoz kötődő társadalmi szervezetek csoportját. Ennek ellenére a történetírás nehezen birkózik meg jelenlétükkel, talán az egyszerűség kedvéért nem ritkán egyszerűen eltünteti azokat a többi társadalmi szervezet között.

2. A történetírás és az egyházi írók tapogatózásai

A laikus mozgalmak meghatározásának összetettségére a római katolikus egyház vonatkozásában az egyháztörténészek közül a leghangsúlyosabban Gergely Jenő (1997: 83) hívta fel a figyelmet. Ő a katolikus szervezeteket két nagy kategóriára bontotta, melyek között a választóvonalat a világi hatóságokhoz fűződő jogi viszonyuk határozza meg. Egyszerűen fogalmazva, működésükhöz szükséges volt-e kormányhatósági engedély, avagy sem. Ha igen, akkor alapszabályukat az egyházi hatóság mellett az illetékes minisztériummal is jóvá kellett hagyatniuk, tevékenységüket egyházi elöljárójuk mellett a kormánynak alárendelt helyi hatóságok – főispáni hivatal, polgármesteri hivatal – felügyelték. Gergely a két világháború közötti törvényi szabályozást figyelembe véve ezzel a hitbuzgalmi és az egyéb funkciójú katolikus egyesületek halmazát választotta el egymástól. Az 1. táblázatban e határvonal a társulások III. kategóriáját különíti el az első kettőtől. Gergely egy másik műve ennél

részletesebb, nem egészen problémamentes kategorizálással szolgál (Gergely, 1989: 52–53).

1. Hitbuzgalmi egyesületek, beleértve a harmadrendeket is.
2. Társadalmi szervezetek és mozgalmak. (Pl. Katolikus Népszövetség, keresztényszocialista egyesületek, katolikus körök, diákegyesületek, KALOT, KALÁSZ stb.)
3. Szociális egyesületek. Karitatív tevékenységre specializálódott, főként nőmozgalmak. (Pl. Szociális Missziótársulat, Szociális Testvérek Társasága, foglalkozás szerint tagolódó nőegyesületek stb.)
4. Gazdasági egyesületek. (Pl. szövetkezetek, biztosítók, keresztényszocialista szakszervezetek, hivatásrendi szervezetek, mint EMSZO, Hivatásszervezet)
5. Tudományos és irodalmi egyesületek. (Pl. Szent István Társulat, Központi Sajtóvállalat, Pázmány Egyesület, Szent István Akadémia)

Elvben az 1. és a 2. kategória között találjuk a kormányhatósági láttamozás kötelezettségéből fakadó választóvonalat. Gergely tipizálása elsőként a 3. pontban problémás, mert a Szociális Missziótársulat és a Szociális Testvérek Társasága szerzetesrendként határozta meg önmagát. Nem laikusokból álltak, a CIC szerint sem sorolhatók ide. A 4. csoportban a katolikus szövetkezetek és biztosítótársaságok mellett idegenül hatnak a keresztényszocialista szakszervezetek és hivatásrendi szervezetek, melyek funkciója inkább az érdekképviselet, a szociális tevékenység. Az 5. csoportban említett Központi Sajtóvállalat részvénytársaság volt, ha mindenáron társadalmi egyesületnek szeretnék tekinteni, akkor a 4. kategóriában lenne a helye. Kérdéses azonban, hogy egy részvénytársaság tekinthető-e egyáltalán társadalmi egyesületnek, mert hiába szolgált eszmei célokat, ha a profitszerzés is motiválta, miközben rendszeresen részesült állami és egyházi szubvencióban.

Lássunk egy más logika szerinti, 1917-es tipizálást! Ezt Töttössy Miklós katolikus pap, egyházi író készítette, amikor tanulmányt írt a fővárosi katolikus életről, benne az egyesületekről (Töttössy, 1917: 742–743).

1. Tudomány és nevelésügy.
2. Irodalmi sajtóvállalatok.
3. Nevelőintézetek.
4. Hitbuzgalmi egyesületek, benne a harmadrendekkel.
5. Szociális egyesületek.
6. Katolikus karitás.
7. Összefoglaló egyesületek (pl. Katolikus Népszövetség, Országos Katolikus Szövetség.)

A hitbuzgalmi egyesületek itt is önálló kategóriát alkotnak, emellett Töttössy külön kezeli a részben üzleti célú sajtóvállalatokat. Ugyanakkor a nevelőintézetek nem értelmezhetők társadalmi egyesületként, legfeljebb az adott intézményt működtető társulás lehetne az. Az 5. és 6. kategória határai összemosódnak, viszont az ernyőszervezetek különválasztása indokolt. Gergely álláspontjától eltér, hogy míg ő a Katolikus Népszövetséget a társadalmi szervezetek közé sorolta, addig Töttössynél az ernyőszervezetek között szerepel.

E két példából is jól látszik, hogy a katolikus egyesületek tevékenységi körei rendkívül szerteágazók, hasonlóan más egyházak társulásaihoz. Az 1980 és 2013 között szerkesztett Katolikus lexikon sem segíti a tisztánlátást, amikor a katolikus egyesületek szócikkben az Actio Catholica szervezeti ernyője alá tömörült társulásoknál az 1942-es állapot szerint 14 kategóriát különböztet meg (lexikon.katolikus.hu, 2022). A szerzők több műre is hivatkoznak, de az alapot egyértelműen Mihalovics Zsigmond (1942) munkája adja. E felosztás legnagyobb problémája a kategóriák közötti jelentős átfedés. Külön pont alatt szerepelnek a hitbuzgalmi egyesületek, miközben a többi kategóriában, például a gyermek vagy az ifjúsági szervezetek között is találni ilyeneket. Szembetűnő, hogy az egyesületek egy része nem volt tiszta profilú, azaz lehetett például hitbuzgalmi és karitatív egyszerre, mint ahogyan a szintén külön osztályba sorolt nőmozgalmak között is akadt mindenféle.

A helytörténetírás ugyancsak többször próbálta áttekinteni, kategorizálni a különféle egyesületek működését. A Horthy-korszakhoz nem találtam ilyet, a dualizmus időszakára vonatkozóan azonban többet is. Az egyházakhoz kötődő társulásokkal a szerzőknek minden esetben meggyűlt a baja. Bősze Sándor (1997: 82–169) Somogy megye egyesületi viszonyait elemző műve egy rövid bekezdést szentel az egyházi egyesületeknek. Ebben csupán a hitbuzgalmi társulásokat tartja e fogalom alá tartozónak. Kilenc kategóriája leginkább a

funkciókra épül, az egyházakhoz kötődő, nem hitéleti profilú társulások viszont eltűnnek a többi halmazban. Márfi Attila (1986: 195) Baranya egyesületeinek számbavételére vállalkozott az 1867 és 1914 közötti időszakban. Ezeket két nagyobb kategóriába – hatósági felügyelet szerint és jogi szabályozás szerint –, azokon belül 3-3 kisebb halmazba sorolta. Vallási, egyházi egyesületekről kategorizálása nem tesz említést, de a jogi szabályozás szerinti elkülönítésben szerepelnek az eszmei célú társulások. Bódi Stefánia (2011) jogtörténeti munkája ez utóbbi kategóriába sorolja a vallási szervezeteket, hozzátéve, az 1880-as években a hazai jogirodalom már megkülönböztette az eszmei célú és a nyereségszerzési célra létrejött egyesületeket. A szintén dualizmus kori Nógrád művelődési célú egyesületeit térképezte fel Brunda Gusztáv (1990: 125–201). Az ő kategorizálása elkülöníti a vallási egyesületeket, de nem magyarázza meg, mit ért az elnevezés alatt. Annyit jegyez meg, hogy számuk meghatározása problémás, miután az általa megalkotott többi típuson belül is található vallási alapon működő szervezetek. Az általa felekezeti egyesületeknek nevezett társulások kategorizálását végezte el Csurgai Horváth József (2000) Székesfehérvár vonatkozásában. A felekezeti egyesületeken belül megkülönbözteti a vallási egyesületeket. Leírása szerint ezek minden esetben felekezeti alapon szerveződtek, a vallási és erkölcsi élet fejlesztésén fáradoztak. Ezzel ő is a hitéleti célú, a római katolikus egyházban hitbuzgalmi egyesületeknek nevezett társulásokat írta körül. Osztályozása a hitéleti tevékenységet folytató egyesületeket külön választja, a többit pedig funkcióik szerint sorolja be. Ezzel Csurgai Horváth a Gergely által körülírt választóvonal mentén osztotta két nagy kategóriába a számba vett társulásokat.

3. Az állami jogalkotás jelzőbójái

A különféle típusú és célú egyesületek működését Magyarországon a 19. század közepe óta szabályozzák törvényekkel, rendeletekkel, az egyházak és az állam viszonyának első átfogó rendezése pedig a dualizmus korára esik. A jogszabályokból nyomon követhető az egyesülési jog alakulása, de ennek vizsgálata értekezésem keretein kívül esik, nem mellesleg számos jogtörténeti munka témájául szolgál. Csupán azt tekintem át, hogy a törvények, rendeletek milyen kategorizálást alkalmaznak, miként különítik el az egyházakhoz kötődő egyesületeket.

A jogszabályok tehát már a 19. században különbséget tettek eszmei célú és nyereségszerzésre létrejött egyesületek között. Ennél konkrétabb kategorizálást egy 1875-ös belügyminiszteri rendelet melléklete tartalmaz (*Magyarországi rendeletek tára*, 1898: 245–248). A jogforrás kimondja, különböző célú egyletek egy név alatt közös alapszabályokkal nem alakulhatnak, majd felsorolja, milyen típusú egyletek különböztetendők meg. Valláshoz, egyházhoz kötődő egyesületeket nem említ, nyilván azért, mert ezeket funkciójuk szerint az öt halmaz valamelyikébe sorolja. Hasonlóan jár el az 1922. évi XI. tc. 8. §. (net.jogtar.hu, 2022). Ez a trianoni békeszerződés katonai rendelkezéseinek végrehajtásáról szól, és azt részletezi, milyen alapszabályok mentén, milyen engedélyezési eljárás után működhetnek a társulások.

Itt kell újrólóg rámutatni arra a jogi választóvonalra, amit Gergely Jenő és mások megvontak a vallási egyesületek kapcsán. Ezeknek egy jelentős részére ugyanis az állami jogalkotásnak nem volt befolyása. Azon társulásokról van szó, melyek az 1. táblázat I. és II. főcsoportjába tartoznak. Alapszabályukat kizárólag egyházi hatóság hagyta jóvá, kormányhatóságok nem. Ez a tény a különböző jogforrásokban rendre feltűnik. Ilyen az 118.186/1927. B. M. VII. sz. körrendelet, melyet a belügyminiszter a mátészalkai alispán egy jelentésére válaszul bocsátott ki (Páskándy, 1931: 241–242). A szöveg szerint azok az egyesületek, szervezetek, „[...] amelyek valamely törvényesen elismert vagy bevett egyházközség keretén belül a vallásos élet elmélyítését, az istentisztelet fényének emelését stb. tűzik ki feladatukul [...], az illetékes egyházmegyei főhatóságok által jóváhagyott alapszabályaik alapján, azok felügyelete és ellenőrzése mellett működnek. Világi természetű, a hitélettel, illetőleg vallási szertartásokkal nem kapcsolatos tevékenységre azonban nem jogosultak.” Vagyis, ha ezen egyesületek közül bármelyik a hitéleti célokon kívül más tevékenységet is folytatott, alapszabályát a belügyminiszternek is láttamoznia kellett. A rendeletet azért adták ki, mert számos hitéleti céllal alakult egyesület másfajta, ellenőrizhetetlen világi tevékenységet is űzött, olykor többé-kevésbé nyíltan politizált. A körrendelet kimondja még: „[...] a főfelügyeletem alá nem tartozó, egyházi jellegű szervezetek működését, állam és közbiztonsági szempontból az illetékes közigazgatási és rendőrhatalóságok kötelesek figyelemmel kíséreni.”

Vagyis elvben a hitéleti célú egyesületek sem maradtak állami kontroll nélkül.

A jogtudomány definíciókkal is szolgál a tárgyalt időszakra vonatkozóan. Páskándy három jól használható meghatározást kínál. Az egyesület nála olyan alakulat, amelyet több természetes vagy jogi személy alakít azért, hogy valamely közösen kitűzött célt, vagy célokat egyesült erővel, alapszabályban rögzített formák és keretek között, minél eredményesebben megvalósítsanak (Páskándy, 1931: 9). A modern egyesülési jog csaknem ugyanezt a definíciót alkotta meg (Bartal, 2005: 304). Páskándy (1931: 80) az egyesületeken belül vallási és vallásos társulásokról ír. Meghatározásában „[...] a vallási egyesületek [...] a római katolikus vallású állampolgárok és az egyházi hatóságok által együttesen alakított olyan egyesületek, amelyek célja szigorúan csak a vallásosság, a hitélet elmélyítése, az istentisztelet fényének emelése, az ugyanazon egyházközséghez tartozók között karitatív tevékenység kifejtése, csupán az illetékes egyházi főhatóság felügyelete alá tartoznak, alapszabályaikat is az hagyja jóvá és alapszabályaikat nem kötelesek kormányhatósági láttamozás végett benyújtani.” Vallásos egyesületnek nevezi azon társulásokat, „[...] amelyek különböző, nem szigorúan a hitélet körébe tartozó, mondjuk világi tevékenységet is kifejtének (pld. kat. legényegyletek, ref. nőegyletek, izr. szentegyletek, Chevra Kadisák), alapszabályaikat épp úgy, mint a többi társadalmi egyesületek, kötelesek kormányhatósági láttamozás végett bemutatni.” Páskándynál is kirajzolódik tehát a határvonal, melyet a belügyminiszteri láttamozás kötelezettsége jelentett a szorosan hitélettel foglalkozó és a világi célokat is kitűző egyesületek között.

Fontos még, hogy az egyházak és az állam viszonyát szabályozó előírások beleütköztek a katolikus egyházjogba. Mert míg utóbbi nem tiltotta a hitbuzgalmi egyesületek számára egyéb célok megvalósítását, addig a világi törvények a nem tisztán hitéleti társulások részére kormányhatósági láttamozást írtak elő. A katolikus egyház a rá vonatkozó állami törvényeket nem ismerte el, de az egyesületi alapszabályok kormányzati láttamozásáról szóló előírásokat többnyire teljesítette, betartatta az érintettekkel, kerülve a konfliktust az állammal.

4. A társadalomtudományok kutatóárkai

Az eddig idézett, különböző tudományterületeken dolgozó szerzők közül többen felhívták a figyelmet az egyesületek kutatásának problémáira. Természetesen a társadalomtudományok művelői is foglalkoznak a társulások elemzésével, saját fogalomkészletüket alkalmazzák, és ugyanúgy nehézségekbe ütköznek. Sebestény István (2003) például az egyesületek történeti statisztikai számbavétele kapcsán, a korábbi próbálkozások áttekintése után említi a kategorizálás komplikációit.

Az értekezésemben bemutatott időszakban mindössze két átfogó tudományos felmérés készült a magyarországi egyesületekről. Az első adatfelvételt 1878-ban végezte a statisztikai hivatal, az eredményeket két esztendővel később publikálták (Varga, 1880). Legközelebb csak az 1932–1937 közötti időszakra vonatkozóan készült hasonló kutatás (Dobrovits, 1938). Szempontomból elsősorban az ezekben felállított kategóriáknak van jelentősége. Az 1878-as vizsgálat 16 fő kategóriát állított fel, ezeken belül 76 alcsoportot elkülönítve (Varga, 1880). A főcsoportok közül a 15. a vallásos egyleteké, melyen belül három alkategória szerepel: általános vallásos, oltár-, végül templomi éneklő egyletek. Ezekből – az akkor bevett felekezeteket összesítve – 43-at számoltak össze. Az alkategóriák elkülönítéséből és a társulások számából következik, hogy vallásos egyleten ez a felosztás is a hitéleti célú egyesületeket érti. Az 1932 és 1937 közötti kutatást publikáló Dobrovits Sándor (1938) egyszerűbb tipológiát alkalmazott. Tizenkét fő kategóriájából a második a vallásos egyesületeké, de ő egyáltalán nem fejtette ki, mit ért ez alatt. Az alapján, hogy 1932-ben 157, 1937-ben pedig 185 ilyen társulást számláltak össze, valószínűleg ez a munka is a hitéleti célú egyesületeket sorolta ebbe a típusba, hiszen a világi célokat is kitűző, valamely egyházhoz kötődő egyletek száma ennél jóval magasabb volt. Mindkét statisztikus elkövette tehát ugyanazt a hibát, amit a történészek jó része: a nem hitéleti célú, de egyházakhoz kötődő társadalmi egyesületeket beledobták az egyéb szervezetek nagy kalapjába.

Érdemes ezek után megvizsgálni, hogy a társadalomtudományok napjainkban miként vélekednek az egyházakhoz kötődő egyesületekről, egyáltalán társadalmi, civil szervezeteknek tekintik-e azokat. Ez egyben szerény kísérlet arra, hogy az értekezésemben tárgyalt egyesületeket a jelen fogalmaival és tudományos

eredményeinek segítségével különítsem el.

Az egyik nézet szerint a mai értelemben vett civil szektorba az összes olyan szervezet beletartozik, amelyek az állami és a hagyományos magán- vagy piaci szféra között helyezkednek el. Egy ennél szigorúbb megközelítés már kizárja azokat az egyesületeket, melyek a szervezeti szabályokat nem maguk határozzák meg (Kákai, 2009: 9–10). Az első, megengedőbb definíció szerint az egyházakhoz kötődő szervezetek is civilek. A szigorúbb felfogás szerint azonban nem, mert a legtöbb egyháznál a társulások alapszabályait magának az egyháznak is jóvá kell hagynia. Kákai (2009: 11) definiálási kísérletei során felmerült, hogy az egyházi struktúrában zajló hitéleti tevékenységet folytató szervezetek nem számítanak civilnek. Ezzel szemben viszont megfogalmazódott, hogy e társulások nem részei az egyházi hierarchiának. Valóban, ha abból indulunk ki, hogy a római katolikus egyház a laikusok társulásait nem tekinti az egyházi hierarchia részének, akkor nevezhetjük őket civileknek. Az ellentmondások feloldására alkalmas lehet a Kákai (2009: 11) által heterogénnek nevezett megközelítés, mely három tényező kiemelésével pontosítja a meghatározást. Az első egy társadalmi szempontú definíció, mely az állampolgári kezdeményezések fontosságát emeli ki és olyan szélesebb értelmű fogalmakhoz vezet, mint civil társadalom, öntevékeny szervezetek, társadalmi önszerveződések stb. Ha második tényezőként az államhoz és a politika világához fűződő viszonyt nézzük, használhatjuk a nem-kormányzati szerv, elterjedt angol rövidítéssel NGO fogalmát. E kategóriába értelemszerűen valamennyi egyházhoz kötődő egyesület besorolható. A harmadik tényező a teljes önállóság. Ha egy társulásra ez jellemző, akkor Kákai (2009) meghatározása szerint a harmadik szektor része. Ezt a kritériumot egyik általam vizsgált szervezet sem teljesíti, mert valamilyen szintű, egyháztól függő viszony mindegyik esetében fennáll. Maga Kákai (2009) arra jut, hogy az említett három tényező közül az elsőt, egyben legszélesebbet figyelembe véve olyan szervezetek jöhetnek szóba civilként, amelyek a társadalom különböző csoportjainak tagjaiból álló, politikai pártoktól független, önkéntes szerveződések, társadalmi értékeket jelenítenek meg, lakossági érdekeket képviselnek, továbbá befolyásolás szándékával lépnek fel. Egyértelműen ide sorolja az egyházi szervezeteket, de nem magukat az egyházakat, mert azokat megítélése szerint történelmi intézményesültségük, nemzetközi jellegük kizárja ebből a körből (Kákai, 2009: 30–31).

Egy másik meghatározási kísérletben Kuti Éva (1998: 9) az általa nonprofitnak nevezett civil szektor határainak kijelölésére szintén három kritériumot sorol fel. Az első, hogy a szervezetet nem profitcélok vezérlik, nem a piaci szektor logikája szerint működik, ha pedig mégis szert tesz profitra, azt nem osztja szét a tagok, vezetők között, hanem eredeti céljaira fordítja. A második, hogy szervezetileg elkülönülnek a kormánytól és szervezeti autonómiával rendelkeznek. A harmadik szerint intézményesültek, önálló jogi személyiséggel rendelkeznek, belső szerkezetüket, működésüket tudatosan kialakított szabályzat írja körül. Ha e felosztás szerint tekintünk az egyházakhoz kötődő szervezetekre, akkor az első szempontnak alapvetően mind megfelel. Megvalósul a kormánytól való függetlenség is, viszont a szervezeti autonómia a nem hitéleti célúakra is legfeljebb részben érvényes. A harmadik szempont rendkívül problémás, mert mindegyik laikusok alkotta szervezetnek van működési szabályzata, rögzített belső szerkezete, de ezeket nem ők maguk alakították ki, hiszen meg kellett felelniük egyházuk elvárásainak. Ha tehát a Kuti-féle meghatározásból indulunk ki, az általam vizsgált egyesületek nem tartoznak a civil szervezetek közé.

Letisztult kategóriákat alkotott Bartal Anna Mária (2005). Szerinte a társadalmi szervezet jogi szempontú gyűjtőfogalom, amibe beletartoznak az egyesületek, szakszervezetek, egyéb érdekképviseleti szervezetek, önkéntes szövetségek, csoportosulások (Bartal, 2005: 312). Ide besorolható az összes általam vizsgált társulás. Valamiképpen szűkíti a kört az öntevékenység, önszerveződés fogalompárosa. Ezek a civil társadalom kereteiben kifejtett aktivitást, az állampolgárok és csoportjaik saját akaratból szerveződő, közösségi célú cselekvését feltételezik (Bartal, 2005: 156). Ez a szűkítés már kizárja a hitéleti, hitbuzgalmi célú társulásokat, mert azok javarészt az egyházak kezdeményezésére, nem pedig laikus tagjaik önálló akaratából születtek. Ám a nem hitéleti célú szervezetek között is vannak, amelyeket egyháziak alapítottak. Az öntevékenység, önszerveződés útján létrejött egyesületeket szokás leginkább civil szervezeteknek nevezni, melyek állampolgári kezdeményezésre jöttek létre, önkéntes alapon működnek. Ezekben a polgárok önkéntesen vesznek részt érdekeik, és értékeik megjelenítése, védelme érdekében, társulásaik az államtól elkülönülnek, autonómok (Bartal,

2005: 304). E kategóriából kizárható az összes általam vizsgált szervezet, még hozzá az autonóm működés hiánya miatt. Az államtól elkülönülnek, csupán a jogszabályoknak kell megfelelniük, az egyházi felügyelet azonban az államinál szorosabbnak látszik. A modern fogalmak felől nézvést végül vizsgálhatjuk úgy is az egyházi egyleteket, mint nem kormányzati szervezeteket (NGO). Bartal (2005: 308–309) szerint az ide tartozás feltétele, hogy a szervezet nem állami, nem profitorientált, intézményesült, azaz hivatalos nyilvántartásba vett, a nemzeti jogrendben meghatározott feltételek szerint alapították és működik. Vezetése, eljárási és működési szabályzata van, működése folyamatos. Egyes meghatározások szerint önkéntes alapon szerveződik és közhasznú. Az értekezésemben elemzett szervezeteknél a közhasznúsággal akadnak problémák. A fogalom ugyanis általában azt jelenti, hogy egy szervezet tevékenységével nem csak saját tagjait szolgálja, hanem a tágabb közösség, a köz érdekeit is. Ez a vizsgált szervezetek közül sokra, de nem mindre igaz, mert legtöbbjük csak a saját egyházhoz tartozókra figyelt. Bármilyen szempontot veszünk tehát figyelembe, a dualizmus és a Horthy-korszak egyházakhoz kötődő társulásai valamilyen értelemben ellenállnak a modern kategóriáknak, emiatt külön kezelendőnek látszanak.

Bartal (2005: 30–31) táblázatban összegzi a nonprofit egyesületek elemzéséhez használt formális statisztikai ismérveket.³² A szervezeteket tevékenység típus szerint sorolja be, megadva azok rövid leírását. A tizennyolc osztályból a második tartalmazza a vallási tevékenységet. A meghatározás szerint ide tartoznak a különböző egyházi intézmények és a vallással kapcsolatos tevékenységek. A tipizálásban nem nehéz felfedezni az 1878-as és 1932-es statisztikai kategorizálás alapvonásait. Bartal (2005) halmazai a mai viszonyokhoz alkalmazkodnak, így kategóriái közül néhány nem, vagy alig értelmezhető a dualizmus kori és a két világháború közötti szervezetekre, mindazonáltal közelebb visznek ahhoz, hogy jól használható kategóriákat alkossunk az általam vizsgált szervezetek besorolására.

Domaniczky Endre (2008: 21) doktori értekezése 8-10 kategória felállítását javasolja, részben szintén az 1878-as és 1932-es besorolásra alapozva. Az egyesületeket nem a tevékenységi körök, hanem a megvalósítani kívánt célok mentén osztályozná. Ez az egyházakhoz kötődő szervezeteknél azért használható, mert egy-egy társulás többféle tevékenységet is folytatott. A szerző álláspontja az, hogy a kategorizálásnak mindig az elsődleges tevékenységi körön kell alapulnia. Az pedig – tehetjük hozzá – az alapszabályból meghatározható.

Milyen tényezők alapján sorolhatók be az egyesületek funkcionális vagy megfogalmazott cél szerinti kategóriákba? A statisztikus Sebestény István (2001: 346) a funkció figyelembevételével készített besorolási szempontokat.

- Ki? (Kik alapították és milyen formában működik?)
- Mit? (Milyen tevékenységet folytat?)
- Kinek? (Milyen sokaság érdekeit, igényeit tartja szem előtt?)
- Hogyan? (Milyen eszközökkel kívánja az adott célt elérni?)
- Miért? (Milyen cél elérésére törekszik?)

Sebestény (2001) felhívja a figyelmet, hogy e kérdések megválaszolása csak látszólag könnyű, a legjellemzőbb válaszok alapján mégis körülhatárolhatók olyan típusok, melyekkel a szervezetek többsége leírható. A tanulmány funkciókategóriákat is alkotott, de ezek a dualista Magyarországra és a Horthy-korszakra nem alkalmazhatók.

5. Ami végül tisztázható és ami nem

A bemutatott megközelítések, osztályozások változatossága reménytelennek láttatja, hogy értekezésemet koherens, áttekinthető fogalomhasználat és kategorizálás jellemezze. A tovább lépéshez mégis kísérletet kell

³² A besorolás a nemzetközi gyakorlatban használatos Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project által kifejlesztett osztályozás (International Classification of Nonprofit Organizations, ICNPO) adaptálásával készült. Ott a szervezeteket fő tevékenységük szerint 62 csoportba és mintegy 200 alcsoportba osztják.

tennem az egységesítésre, állást kell foglalnom a legfontosabb kérdésekben az általam vizsgált egyesületekre vonatkozóan.

A jogi és a társadalomtudományi meghatározások alapján legtágabb értelemben az egyesület, egyesület, társulás, szervezet stb. fogalmak használata egyértelműen indokolt. Ugyancsak igaz, hogy az értekezésem tárgyát képező szervezetek mind társadalmiak, ezen kívül a nem kormányzati és a nonprofit megjelölés is alkalmazható rájuk. Nem nevezhetők ugyanakkor civil szervezeteknek. A római katolikus egyháznál a hierarchia és a dogmák, más felekezeteknél „csak” az egyházjogi szabályok szűkítették az autonómiát és az önszerveződés elve sem mindig valósult meg. Ezek alapján összességében hibás az a történetírói gyakorlat, mely az egyházakhoz kötődő társulások többségét, leginkább a nem hitéleti célúakat egyszerűen beolvasztja a civil, autonómiával rendelkező szervezetek közé.

A többször említett választóvonal, vagyis a kormányhatósági jóváhagyás szükségessége markáns, figyelmen kívül nem hagyható tényező. Ezt a cezúrát az egyházjog, az állami egyházjog, a történettudomány és a társadalomtudományok is megtalálták, leírták. De milyen fogalommal jelöljük a határvonal két oldalán található szervezeteket? A kormányhatósági jóváhagyást nem igénylő alapszabállyal rendelkező társulásokat a római katolikus terminológia testvérületnek, hitbuzgalmi egyesületnek nevezi. Mivel azonban hasonlóak a többi bevett felekezetben is léteztek, tágabb értelemben a hitéleti célú egyesület fogalmát is használom ezekre. Az ide nem tartozó, elsődlegesen társadalmi célokat kitűző társulásokat vallásos egyesületeknek nevezem, átvéve Páskándy János (1931) jogi terminus technicusát. Ezzel két, viszonylag tiszta, bár átfedésektől nem teljesen mentes főcsoportot kapok, melyek megfelelnek a CIC I-II. és III. kategóriájának, de alkalmazhatók a nem római katolikus felekezeteknél is. Ennél jóval problémásabb a további kategorizálás, amint azt a fentebb bemutatott próbálkozások is tanúsítják. Feltétlenül szükséges elkülöníteni például az ifjúsági egyesületeket vagy a nőegyleteket a karitatív célú társulásoktól, miközben számos ifjúsági és nőegylet éppen karitatív céllal jött létre? Kell-e mindenáron a könyvtári osztályozásokat idéző, már-már misztikus klasszifikációkkal, végeláthatatlan foglamláncokkal birkózni, feltétlenül új és új kategóriákat eszközölni? Meggyőződésem, hogy nem, mert léteznek tiszta kategóriák. Ha mindenáron kategorizálni akarnánk az egyleteket, azt tapasztalnánk, hogy a vallásos egyesületekből aránytalanul, kezelhetetlenül sok típus keletkezne, hiszen a hitéleti célú társulások tevékenységi köre jóval szűkebb. Helyesebbnek látszik a Domaniczky Endre (2008) javaslatát megfontolva az alapszabályban a célokat jelölő vezérkifejezésekkel felcímkézni az egyleteket, már ha rendelkezésünkre áll az alapszabály. Konkrét, merev klasszifikáció megalkotására nincs szükség, legfeljebb rugalmas ernyőkategóriákban érdemes gondolkodni, ha mindenáron egymás mellé vagy éppen egymással szembe akarunk állítani különböző társulásokat a két főcsoporton belül. Ezen ernyőkategóriák kialakításában Sebestény (2001) osztályozási dimenziói hívhatók segítségül. Megállapításaim illusztrálására íme két egyszerű és egy komplikáltabb példa.

A Szeged-somogyitelepi Szent Ágnes Leánykör alapszabályát 1931 júniusában hagyta jóvá Glattfelder Gyula csanádi püspök. Abból, hogy az egyesület a helyi zárdaiskola növendékeiből jött létre, alapszabályát csak a püspök hagyta jóvá, a működésről szóló éves jelentést is hozzá kellett betérjeszteni, a célok pedig egyértelműen a hitélet erősítésére vonatkoztak, világos, hogy hitbuzgalmi egyesülettel van dolgunk (SzCsEL I.1.a.1610/1931). A második egyszerű példa a Szegedi Görögkeleti Szerb Egyházi Dalegyesületé. Ezt 1906-ban alapították görögkeleti vallású szerbek számára. Célja „[...] a hitközség templomában a vallásos énekek tökéletesebb előadása, »világidalzene« kultiválása és az általános zenei műveltség terjesztése.” (HU-MNL-CSML-KL IV. 1444. 4. d.). A társulás a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabállyal rendelkezett, így vallásos egyesület volt. Célja alapján legegyszerűbben a „kulturális” címkét kapja. Jóval bonyolultabb a Szegedi Katolikus Kör esete. 1908-ban laikusok alapították, vezetésében egyháziak is részt vettek, fővédnöke a mindenkor csanádi püspök volt. Célja a belügyminiszter által láttamozott alapszabály szerint a katolikusok szellemi, társadalmi, anyagi érdekeinek, az összetartozóság érzésének előmozdítása, ápolása mellett a valláserkölcsi szellem, a nemzeti közművelődés terjesztése volt, és még karitatív tevékenységet is folytatott. A célokat anyagi és erkölcsi eszközökkel akarta elérni, társas összejöveteleken, felolvasásokon (HU-MNL-CSML-KL IV. 1444. 4. d.). A kör így például a „szociális”, „karitatív”, „valláserkölcsi”, „kulturális”, de akár a „társaskör” címkéket is kaphatja.

Emiatt egy sor más társulással kerülhetne egy kategóriába a vallásos egyesületeken belül. A „kulturális” címke miatt például az iménti görögkeleti daleyessélettel, holott közéleti súlyuk, gyakorlati tevékenységük rendkívül messze állt egymástól.

Talán e példák jól érzékeltetik, hogy az egyházakhoz kötődő társadalmi szervezetek erőszakolt kategorizálása több csapdát rejt, mint amennyi tudományos haszonnal jár. A többi, nem egyházakhoz kötődő társadalmi szervezettől történő elhatárolásukat és az értekezésemben alkalmazott, egyszerű besorolási szempontjaimat az alábbi táblázatban összegzem.

Típusuk	Céljuk, jogállásuk	Kategorizálásuk
I. Hitéleti célú (hitbuzgalmi) egyesületek	Céljuk elsődlegesen a vallásos élet elmélyítése, az istentiszteletek fényének emelése. Alapszabályukat csak egyházi hatóság hagyja jóvá. A területileg illetékes egyházi előljáró vagy hitközség felügyelete alatt működnek, de tevékenységüket az illetékes közigazgatási és rendőrhatalóságok is figyelemmel kísérik.	Merev kategóriák nélkül, legfeljebb rugalmas emfőkategóriák alkalmazásával. Címkezésük az alapszabályban megjelölt cél szerint.
II. Vallásos egyesületek	Céljuk elsődlegesen világi jellegű. Alapszabályukat az egyházi hatóság mellett az illetékes minisztériumnak is jóvá kell hagynia. A területi egyházi előljáró vagy hitközség mellett működésüket helyi kormányhatóság (főispáni hivatal, polgármesteri hivatal stb.) is felügyeli.	

2. táblázat. A magyarországi hitéleti célú és vallásos laikus egyesületek egyszerű elkülönítése és kategorizálása a dualizmus időszakára és a Horthy-korszakra vonatkozóan.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Központi levéltára (HU-MNL-CSML-KL).
IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok. Szeged város levéltára. 1444. Szeged Város Egyesületi Alapszabályainak Levéltári Gyűjteménye.
- Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár (SzCsEL).
I. Püspöki hivatal iratai. a. Egyházigazgatási iratok.

Szakirodalom

- BANA József (2011): Kíséret a Győr városában működő vallásos egyesületek meghatározására 1737–1950 között. In: Nemes Gábor – Vajk Ádám: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 57–75. p.
- BANGHA Béla (1931): *Katolikus lexikon 1. k.* Budapest: Magyar Kultúra.
- BANGHA Béla (1931): *Katolikus lexikon 2. k.* Budapest: Magyar Kultúra.
- BÁNK József (1960): *Kánoni jog I. Bevezetés a kánoni jogba. A kánoni jog forrásai. Személyi Jog*. Budapest: Szent István Társulat.
- BARABÁS Györgyi (2007): *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai 1705–2005*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont.
- BARCZA József et al. (1999): *A magyarországi református egyház története 1918-1990*. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája.
- BARTAL Anna Mária (2005): *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Budapest: Századvég.
- BÓDI Stefánia (2011): Az egyesülési jog hazai szabályozásának története és dilemmái. In: *Valóság*, 2011/9., 55–67. p.
- BÓSZE Sándor (1997): *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár.
- BRUNDA Gusztáv (1990): Művelődési tartalmú egyesületek a dualizmus kori Nógrádban 1867–1918. In: Á. Varga László: *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 125–201. p.
- CSURGAI Horváth József (2000): *Fehér megye és Székesfehérvár egyesületei* (kézirat). Székesfehérvár: Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára.
- DOBOS László Gábor (1987): Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben. In: Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*. Budapest: Kossuth, 263–313. p.
- DOBROVITS Sándor (1938): Társadalmi szervezetek. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938/4., 414–418. p.
- DOMANICZKY Endre (2008): *A jogállam és a civil szektor, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*. PhD-értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- GERGELY Jenő (1989): *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890-1986. Probászkatól Lékaüg*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- GERGELY Jenő (1997): *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. Elektronikus változat. Budapest: Pannonica.
- GICZI Zsolt (2009): *A katolikus-protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarorszáján*. PhD-értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- KÁKAI László (2009): *Kik is vagyunk mi? Civil szervezetek Magyarországon*. Pécs: IDResearch Kft. – Publikon.
- KUTI Éva (1998): *Hínjuk talán nonprofitnak*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Magyarországi rendeletek tára* (1898). Budapest: Az Országos Törvénytár Szerkesztősége.
- MÁRFI Attila (1986): Baranya vármegye egyesületei 1867–1914. In: Szita László: *Baranyai helytörténetírás 1985–1986*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 193–214. p.
- MIHALOVICS Zsigmond (1942): *A világi apostolkodás kézikönyve*. Budapest: Szent István Társulat.
- MIKLER Károly – KEMÉNY Lajos (1938): *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyház 1934-1937. évben Budapesten tartott országos zsinatán alkotott egyházi törvények és az 1891-1894. évi budapesti*

országos szinten alkotott törvények hatályban maradt rendelkezéseinek gyűjteménye. Budapest: Kellner.

PÁSKÁNDY János (1931): *Egyesületi (egyesülési) és gyülekezési jogszabályok kézikönyve.*

Budapest: Egyesületi és Gyülekezési Jogszabályok kézikönyvének Kiadóhivatala.

SEBESTÉNY István (2001): A magyar nonprofit szektor nemzetközi és funkcionális megközelítésben. *Statisztikai Szemle* 2001/4–5., 335–355. p.

SEBESTÉNY István (2003): Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. In: *Statisztikai Szemle* 2003/4., 373–387. p.

SZATHMÁRY Béla (2004): *Magyar egyházjog.* Budapest: Századvég.

The 1917 or Pio-Benedictine Code of Canon Law (2001). San Francisco: Ignatius Press.

TÖTTÖSSY Miklós (1917): A katolikus Budapest. In: *Magyar Kultúra* 1917/17–18., 742–757. p.

VARGA Gyula (1880): *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban.* Budapest: Országos Magy. Kír. Statisztikai Hivatal.

Internetes források

Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változat. Elérhető: <http://lexikon.katolikus.hu/lex-internet.html> Letöltés időpontja: 2022. július 13.

Ezer év törvényei. Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> Letöltés időpontja: 2022. július 18.

Church-Related Associations in Interwar Hungary. Conceptual Anarchy And The Pitfalls Of The Mystery Of Categorization

Zoltán Csaba VÁGFALVI

In my doctoral thesis, I examine the public and political activities of social organisations - circles, associations, congregations of Mary - linked to the Roman Catholic Church, and their impact on their narrower and wider environment. The timeframe is the two world wars, but it is also necessary to look at the period of dualism, when a significant number of these associations were founded.

My point of departure is Szeged, one of the centres of Hungarian Catholicism, with the inclusion of national points of reference. Already at the beginning of my research, it became clear that it is not easy at all to give contours to this complex category of associations. A good part of the historical studies on the subject do not even bother with the complex problem of separation. The majority of authors do not situate the associations under study in the social space, do not describe their relationship to the state, the legal environment or other organisations, and their typification is generally confused. The political, legal and social sciences have examined the issue in greater depth, producing a multitude of articles and volumes on the various forms of association of individuals, not only or mainly non-church associations. In my own work, too, it would be more convenient to examine only the relationship of the associations in question to the churches. But this would give the distorted impression that they have little to do with society as a whole. They were governed by secular laws, not to mention the fact that the relationship of the churches themselves to the state was also governed by law. The organisations in question are inseparable from the complex web of society, while at the same time being fundamentally different from other associations.

In my presentation, I will illustrate the complexity of the issue from several perspectives, first of all with regard to the established denominations of the Horthy era, with a focus on the Roman Catholic Church. I will show that the larger churches had relatively clear rules on the possibilities and conditions of association. I will compare this with the position of secular legislation and then, drawing on social science findings, show why it is a mistaken historiographical practice to conflate social organisations linked to churches with associations most often called civil. My conclusion is that the latter are social organisations, mostly non-profit, non-governmental, but also non-civil society. They can be divided into two broad categories, separated by the requirement of secular official approval. The classification within the two broad categories is problematic, however, and cannot be standardised, at best we can think in terms of flexible umbrella categories.

Keywords: church history, associations, research theory, categorisation

RÉGÉSZET

Pecsételt kerámia Üllő 5–9. lelőhelyen: új szempontok egy régi anyagközléshez

Szebenyi Tamás*

* SZTE BTK Régészeti Tanszék

Absztrakt

Üllő 5-9. lelőhely pecsételt kerámiája minden kétséget kizáróan a szarmata Barbaricum egyik legkiemelkedőbb ilyen jellegű leletgyűjtését képezi. Ennek ellenére a leletanyag teljes közlésére ezidáig nem volt lehetőségem, így az üllői pecsételt kerámiát csupán részleteiben integrálhatta magába a kutatás: például a római eredetű kúpos testű tálat jelen sorok szerzőjének kézírata alapján Korom A. publikálta 2015-ben (Korom, 2015). Jelen tanulmányban lehetőségem nyílik arra, hogy a szarmata eredetű pecsételt edények teljes katalógusát közre adjam. Ez a többnyire homogén, 56 tételből álló csoport (egy kivétellel félgömbös testű tálat) tökéletesen illeszkedik a közelben elhelyezkedő Ecser 7. lelőhely leletanyagának korábban kidolgozott tipológiai rendszerébe (részleteiben lásd: Szebenyi, 2021). Az újonnan publikált szakirodalom tanulságainak ismeretében a leletanyag eredeti közlésének (Szebenyi, 2013) néhány állítását is pontosíthattam.

Kulcsszavak: szarmata Barbaricum; pecsételt kerámia; terra sigillata másolatok

A Kárpát-medencei szarmata Barbaricum pecsételt kerámiájának legutóbbi összefoglalása 198 edény töredékeire hivatkozik a 2021-ig bezáróan publikált leletanyagból. Az ismert esetek területi eloszlása azonban rendkívül aszimmetrikus képet mutat: míg Maróti Éva korábbi Pest megyei anyaggyűjtése átlagosan 1–3 töredéket eredményezett lelőhelyenként (Maróti, 2004: 215), addig Ecser 7. és Üllő 5–9. lelőhelyek kerámiája képviseli a fent említett összesített edényszám 53,5%-át (Szebenyi, 2021: 227)! Bár a gazdagságukból adódóan kiemelkedően fontos leletgyűjtések közül Ecser 7. lelőhely pecsételt díszű kerámiájának közlése teljes egészében megtörténhetett (Szebenyi, 2020), terjedelmi korlátok miatt az üllői leletanyag csak részletes katalógus nélkül, korlátozott mennyiségű képanyaggal jelenhetett meg nyomtatásban (Szebenyi, 2013). Korom Anita később a Pesti-síkság kónikus aljú táljainak elemzése során újraközölte a vonatkozó üllői darabokat is (Korom, 2015: Kat. 24–35, 182–183). Jelen anyagközlés a szarmata eredetű, vörösre festett, pecsételt díszű töredékek közreadásával hivatott pótolni a korábbi hiányosságokat.

Az üllői pecsételt kerámia az anyagminőség és a felületkezelés technológiája alapján nagyvonalakban megfeleltethető az Ecser 7. lelőhelyen B.1-es típusként tárgyalt csoporttal (utóbbihoz lásd Szebenyi, 2020: 90). A vizsgált edények mindegyike gyorskorongolt, jól iszapolt, az elégséges égetéstechnika mellett (a törésfelületek 66%-ban egységes árnyalatúak) anyaguk nagyrészt puha/kissé puha (70,1%-ban körömmel vagy hegyes végű eszközzel könnyen karcolható). Az alapanyagban a jellegzetesen durvább szemcseméretű homok (az esetek 57,9%-a) közepes vagy sűrű eloszlású (a FitzPatrick-diagramm alapján megállapított 5–20% közötti értékek). Az ecseri pecsételt edények esetében megfigyelt, akár finom kavics mérettartományba eső vasoxidos szennyeződések jelenléte az üllői pecsételt edények 84,2%-ában is dokumentálható. A kizárólagosan csészékhez/tálakhoz tartozó pecsételt díszű töredékeken a külső és a belső felületen egyaránt megfigyelhető a narancs-vörös-vörösesbarna árnyalatú festés maradványa, továbbá 54,4%-ban egyértelműen azonosíthatók a bevonatos felület utólagos simításának nyomai (jelenlegi állapotában főként gyenge fényűként jelentkeznek). A

pecsétlés a kialakítás eseti következetlenségei (pl. irányítás és mélység változása) ellenére egységes alaptechnikára vezethető vissza: a díszekkel szemben a belső felületen nem figyelhető meg ellentartásra utaló ujjlenyomat vagy ellenoldali benyomódás. Utóbbi hiánya Üllő 5–9. lelőhely esetében is jól elkülöníti a barbár termékeket az importált római áru bizonyos típusaitól (hasonló megfigyeléssel Ecser 7. lelőhely esetében lásd Szebenyi, 2020: 93).

Formai alapon az üllői pecsételt kerámiaanyag egyetlen kivétellel a megvastagodó peremű, félgömbös tálak csoportjához tartozik (III.2a1–2., III.2b1., III.3. típusok).³³ Töredékessége miatt a Kat. 56 azonosítójú tétel csupán feltételesen sorolható a pecsételt kerámia tárgykörébe, ám az edény egyértelműen meredek falú csészéként határozható meg (II.1b1. típus). Ennek ellenére, idézhető párhuzamok hiányában sem sorolandó egyelőre az egyedi kialakítású pecsételt edények közé (ezekhez legújabban lásd Szebenyi, 2021: 234, Fig. 3). Bár az edényforma előképeit elsődlegesen a Drag. 33 típusú terra sigillata csészék között kell keresni, Csányi Viktor a Hódmezővásárhely, Barattyos 616. lelőhely 13. objektumából származó, széles árkolással tagolt hasvonalú csészét a Drag. 30 típusú tálak formakincsével rokonítja (Csányi, 2011: 55, 11. kép 1.). A római kerámia szarmata utánezatainak gyakran több különböző elemet integráló jellege (pl. a barbár amphora-másolatok példáján lásd Szebenyi, 2017: 332) nem teszi valószínűtlenné a reliefszerűeket imitáló pecsételés jelenlétét a meredek falú csészéken. A tárgyalt üllői töredék alapján, egyelőre mindössze munkahipotézisként, szükséges lehet egy a félgömbös tálaktól (B.1. típus változatai) elkülönülő formai csoport létrehozása is (B.2. típus).

Ecser 7. lelőhely kerámiaanyaga alapján, a pecsételt minták elrendezésének és összetételének figyelembevételével, 3 díszítő stílust lehetett elkülöníteni (B.1.1.: komplex stílusú terra sigillata másolatok; B.1.2.: pecsételt edények többsávós ornamentikával; B.1.3.: pecsételt edények egysávós díszítéssel) (Szebenyi, 2020: 90–92, 9. tábla). A vizsgált üllői leletanyag szintén illeszkedik ebbe a tipológiai rendszerbe, bár az erőteljes töredezettség miatt a teljes egészében megfigyelhető ornamentikák aránya relatíve alacsony. A megfigyelhető motívumkombinációk a B.1.2.1. típust egészítik ki újabb változatokkal: ilyen a Kat. 10 tétel [3. tábla 8.], amelyen a jellemző tojásfüzért girlandok helyett nagyméretű medaillonok [11. tábla VI/c1.] egészítik ki. Növekvő esetszámuk alapján a többsoros tojásfüzérrel díszített edények önálló stílusként különíthetők el (B.1.2.2.; rövid összefoglalásukkal lásd Szebenyi, 2020: 90), az egyetlen üllői példány (Kat. 19) pontos, kétsoros ornamentikával ellátott párhuzama Jászfényszaru, Gyékényes 4. lelőhely késő szarmata településéről ismert.³⁴

Az elmúlt évek anyagközléseinek köszönhetően újraértelmezhetőek a korábbi, 2013-ban megjelent tanulmány egyes megállapításai is. A teljes ornamentikájú esetek gyarapodásával megkérdőjelezhető egyes „fogaskerek” pecsétek meghatározása önálló motívumként (Szebenyi, 2013: 14, II. csoport). A kisebb oldaltöredékeken megfigyelhető, osztott külső és tagolatlan belső körből összeálló ilyen minták [10. tábla VI/1b., 11. tábla VI/b1.] esetében a pecsétek elhelyezkedése az ívelődő hason többször valószínűsíti (pl. Kat. 12–13, 15–16), hogy girland zárótagjaként lehessen azonosítani őket (az ismert motívumkincsben lásd a 11. tábla VII/d1–d3. mintákat). A párhuzamok alapján a motívum más variánsai előfordulnak B.1.1. típusú edények „képmezőjében” (pl. Jászfényszaru, Hatvani-határ lelőhelyen: Skriba–Larsson, 2019: 84, Kat. sz. 43), míg a rombusz motívumokhoz hasonlóan a B.1.3. típusú edények ritkább, a római előképektől messzebb álló változatán is (a tárgyalt üllői leletanyagban lásd a Kat. 25 tételt).

A publikált leletanyag növekedésével fokozatosan azonosíthatók a pecsételt kerámia ornamentikájának látszólag kötött stílusjegyei. A kutatás következő lépéseként a különböző lelőhelyekről származó, ám azonos pecsétlő készlettel gyártott edények azonosításával rajzolódhatnak ki műhelykörzetek, illetve ezek elérési útvonalai (az egyetlen eddig ismert ilyen esethez lásd Szebenyi, 2020: 92). A rontott pecsétlések (pl. egymásba nyomott motívumok) önmagukban nem feltételeznek műhelyhulladékot (ellenkező állásponttal lásd Szebenyi, 2013: 19), a jelenséget Nagy Alexandra a provinciális eredetű leletanyagban a megnövekedett termelés feszített

³³ Üllő 5–9. lelőhely festett edényeinek formai tipológiájával, korhatározásuk lehetőségeivel, továbbá a csoportokon belül a pecsételt díszű darabok részesedésével, a jelen kézirat leadásakor megjelenés alatt álló tanulmányomban foglalkozom. Lásd Szebenyi, Tamás: *Imitations of Roman Vessels in the Barbaricum: A Case Study on Red Painted Sarmatian Pottery*.

³⁴ A lelet publikálatlan, kéziratossal említésben lásd Göblyös Szimonetta (2023): *Szarmata települészet Jászfényszaru–Gyékényes 4. lelőhelyről*. Kiadatlan szakdolgozat, SZTE BTK Régészeti Tanszék. Szeged. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy a töredékre felhívta a figyelmem!

tempójához köti (Nagy, 2017: 29). A Kat. 34 azonosítójú tétel a felület hígabb agyagréteggel történő javítása után [14. tábla 4.] szintén késztermékként vehetett részt a szarmata belső kereskedelemben.

A katalógusban a tárgyalt leletanyagot a típusoknak megfelelő bontásban, a leltári számok/objektumszámok szerinti sorrendben közlöm. A külön objektumokból származó töredékeket csak az anyagminőség tökéletes egyezései mellett kezeltem ugyanazon edény részeként. Mindez részben eltér az Ecser 7. lelőhely esetében alkalmazott, elsődlegesen a motívumkincs egyezéseire épülő módszertantól (Szebenyi, 2020: 89–90, 10. lábjegyzet).

KATALÓGUS³⁵

B.1.1. típus

1. Ltsz.: 2006.3.83.2. (Üllő 5. lh., 3225. obj.) [1. t. 2.; 12. t. 1.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, puha anyagú, érdes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.2a1.). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: rendkívül rosszul megfigyelhető tojásfüzér (I.b1.), a megmaradt végződés alapján az edényfal lépcsős tagolásához igazodik; 2. sor: a tojásfüzérhez közelebb, az erősen ívelődő hason elhelyezett kisebb geometrikus motívumok (VI.d1.), illetve a hasra pozicionált nagyméretű medaillonok (VIII.a2.) váltják egymást. Az eredeti felület megmaradt részletei alapján a pecsétlés általánosan igen sekély lehetett.

Pá.: 23; fv.: 0,4–0,7.

B.1.2.1. típus

2. Ltsz.: 2003.1.451.378. (Üllő 5. lh., 1032/a. obj.) [1. t. 3.; 12. t. 2.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kemény anyagú, érdes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű, alacsony talpgyűrűn álló tál perem- és oldaltöredékei (2 db) (III.2a2.). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal, nagyszemcsés kavicsal, finomszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen durva szemcseméretű kerámatörmelékkel. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelműen azonosítható nyomaival. A töredék felülete másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldalfal lépcsős tagolásától határozottan elkülönülve, ritkásan, változó magasságban, közel azonos irányítással pecsételt tojástagokból összeálló füzér (II.b2.); 2. sor: az ívelődő has felső részére pozicionált, megközelítőleg egyvonalban, egymástól következtelen távolságban elhelyezett girlandok sora (VII.a2.). A tojástagok esetében a motívumok jobb alsó sarka következtelen mélyebb.

Pá.: 19; fá.: 6,6; m.: 11,9*; fv.: 0,6.

3. Ltsz.: 2003.1.469.19. (Üllő 5. lh., 1053. obj.) [2. t. 6.; 13. t. 6.]

Vörössárga (5YR 6/8), rétegesen égett (a törésfelületen a belső felszínhez közel más árnyalatú oxidatív sáv jelentkezik: 5YR 7/6), puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés

³⁵ A leletanyag őrzési helye a ceglédi Kossuth Múzeum (CKM) raktárbázisa (2700 Cegléd, Alszegei út 7.), amelynek jelenlegi fenntartója a Ferenczy Múzeumi Centrum. A főszövegben és a katalógusban használt rövidítések feloldásai a következők: Kat. = katalógusszám; Ltsz. = leltári szám; lh. = lelőhely; obj. = objektum; pá = peremátmérő; fá = fenék-/aljátmérő; m = magasság; fv = falvastagság; t. = tábla. A katalógusban feltüntetett méretek centiméterben értendők. A * jelzéssel ellátott adatok kiszerezett méretre utalnak. A kutatás jellegének megfelelően az üllői szarmata festett kerámia esetében az adatfelvétel a római import kerámiával azonos szempontok alapján történt, az alkalmazott módszertan megegyezik az aquincumi macellum leletanyagának közlésekor részletezett (ehhez lásd Láng–Nagy–Vámos, 2014: 39–40). A hivatkozott jellemzőkön csupán a FitzPatrick-diagramm alapján kifejezett eloszlás viszonylatában változtattam: 2% = szórványos eloszlású, 5–10% = közepes eloszlású; 20% = sűrű eloszlású. A színek meghatározása a *Munsell Soil Color Charts 1994 Revised Edition* alapján történt.

csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörösesbarna-barna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomai nélkül (a bevonat fénye feltételezi a másodlagos felületkezelést).

Pecsételt dísz: 1. sor: tojástag motívum erősen kopott részlete (III.b1–b2./c1.), a töredéken elfoglalt helyzete alapján a tojásfüzér ritkásan pecsételt lehetett; 2. sor: a tojásfüzérhez közel erősen kopott girland részlete (VII.c1./e1.). A pecsételt díszek a rossz megtartású töredéken sekélyen jelentkeznek.

Fv.: 0,6–0,9.

4. Ltsz.: 2003.1.686.13. (Üllő 5. lh., 1342. obj.) [2. t. 7.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag eltérő oxidatív árnyalatban égett: 5YR 6/8), puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, finomszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A piros, matt festés a kopás miatt csak a belső felületen maradt meg, itt simítás nyomai nem foghatók meg.

Pecsételt dísz: az erős ívű has alsó részére pozicionált, közel egyvonalban elhelyezkedő girlandok részletei (VII.f1.). A pecsétek komplex, több különböző eszközzel kialakítását bizonyítja, hogy a 2 elemcsoportja eltérő mélységben jelentkezik (a száraz rendkívül sekélyek, a zárótagok a kopás ellenére is közepes mélységűek), továbbá egymáshoz viszonyított helyzetük sem következetes (a jobb oldali mintán a szár vágja a zárótagot).

Fv.: 0,8–1,1.

5. Ltsz.: 2003.1.705.28. (Üllő 5. lh., 1362. obj.) [2. t. 1a–b.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 7/4), puha anyagú, púderes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű, alacsony korongtalpon álló tál töredékei (3 db) (III.2a2.). Anyagában közepes eloszlású, nagyrészt durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal, nagyszemcsés csillámmal, durvaszemcsés kavicsal, illetve középszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: 1. sor: a tagolatlan oldalfalon egy vonalba pozicionált, sűrűn, következetlen távolságokra pecsételt, sérült felületű tojástagokból összeálló füzér részlete (III.b2.); 2. sor: a töredékeken egymástól függetlenül jelentkező motívumrészletek a tojásfüzérhez közel futó, girlandokból felépülő sávot alkothattak (VII.d1.), a zárótag 2 megfigyelhető gyűrűjének eltérő mélysége a pecsételő sajátossága lehet.

Pá.: 22; fá.: 3,2; m.: 11,2*; fv.: 0,5–0,6.

6. Ltsz.: 2003.1.1000.1027. (Üllő 5. lh., 1862. obj.) [3. t. 7.]

Világosbarna (7.5YR 6/4), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 5/1), kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá közepes eloszlású, finomszemcsés csillámmal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: 1. sor: egy vonalba rendeződő, szokatlanul mélyen, sűrűn egymás mellé pecsételt tojástagokból összeálló füzér (III.b1.); 2. sor: a tojásfüzérhez rendkívül közel futó sávot feltehetően girlandok alkothatták (VII.c1./e1.), ám az egyetlen megmaradt minta nagyrészt hiányos.

Fv.: 0,7–0,8.

7. Ltsz.: 2003.1.1027.428. (Üllő 5. lh., 1893. obj.) [2. t. 2.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 5/1), kissé puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredékei (6 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, csillámmal, illetve 1–1 db durva szemcseméretű kavicsal és

kerámiatörmelékekkel. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: az edényfalat tagoló lépcsőt határozottan elkülönülve követő tojásfüzér (III.b1.), a tojástagok azonos tájolásúak, sűrűn pecsételvek, mélységük és egymástól viszonyított távolságuk következetes; 2. sor: az ívelődő hasra pozícionálva feltehetően girlandokat tartalmazó sáv (VII.d1.).

Fv.: 0,7–0,8.

8. Ltsz.: 2003.1.1102.53. (Üllő 5. lh., 1988. obj.) [2. t. 4.; 13. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, csillámmal és vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: a töredéken nem azonosítható díszek felső sávjától nagyobb távolságra elhelyezkedő girland motívumsor részlete (VII.c1.). A megfigyelhető nyomok alapján valószínűtlen, hogy a girland 2 íve egy pecsételő részét képezhette, továbbá a zárótag vagy külön pecsételővel készült, vagy az ív jobb végződéséhez kapcsolódhatott.

Fv.: 0,6–1.

9. Ltsz.: 2004.1.300.192. (Üllő 5. lh., 3297. obj.) [2. t. 3.]

Vörössárga (5YR 7/8), egyenletesen égett, igen kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal, durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen középszemcsés kavicsal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomai nélkül (a bevonat fénye feltételezi a másodlagos felületkezelést).

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldalfal lépcsős tagolásához igazodó (ám azzal nem érintkező), rendkívül sekélyen, sűrűn pecsételt, közel azonos tájolású tojástagokból összeálló füzér (III.c1.); 2. sor: a tojásfüzér alatt közvetlenül girland (VII.e1.), a széles töredéken megfigyelhető egyetlen dísz alapján az edény a hasi régióban ritkán pecsételt lehetett. A zárótag egyértelműen külön pecsételővel készült: a rozetta sekélyen benyomott pecsétje ráhúzódik a tagolt körív végződésére. A teljes felületen megfigyelhető, ép bevonat alapján a díszek sekélyége nem köthető a felület kopásához.

Fv.: 0,7–0,8.

10. Ltsz.: 2004.1.623.871. (Üllő 5. lh., 2486. obj.); 2006.3.3704.389. (Üllő 5. lh., szórvány) [3. t. 1.; 13. t. 1–2.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 6/2), puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredékei (2 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés csillám és nagyszemcsés vasoxid-zárványok. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, matt festés, a simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: az erős ívű hasra pozícionált, egymástól rendkívül nagy távolságra pecsételt, nagyméretű fogaskerék/medaillon motívumok részletei (VI.a1.). A kisebb elemek alapján tájolásuk megegyező, a jobb alsó negyedükben a díszek következetesen jobban lemélyednek.

Fv.: 0,6–0,8.

11. Ltsz.: 2005.1.7.5. (Üllő 5. lh., 3009. obj.) [3. t. 8.; 13. t. 3.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, szappanos tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű perem- és oldaltöredéke (III.2a2.). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, illetve középszemcsés csillámmal és vasoxid-zárványokkal. A matt, piros festés a töredék kopása miatt csak a külső

felületen maradt meg, a másodlagos felületkezelés nyoma nem azonosítható.

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldalfal peremhez képest ferdén futó lépcsős tagolását kisebb távolságban követő, sűrűn benyomkodott, egységes kialakítású (egyenletes tájolású és mélységű) tojástagokból összeálló füzér (III.b1.); 2. sor: az ívelt hasra sekélyen, szorosan egymás mellé pecsételt, nagyméretű medaillonok (VI.c1.), amelyek sora szintén követi a ferdén futó lépcsős tagolás vonalát. A pecsétlő hibája lehet a minta bal oldalának következtelensége: látszólag itt hiányzik egy elem, amely a középső pecsétnél a sorban következő taggal összevonva jelenik meg.

Pá.: 20; fv.: 0,5–0,7.

12. Ltsz.: 2006.3.747.57. (Üllő 5. lh., 4048. obj.) [3. t. 2.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, nagyrészt durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárvánnyal, illetve 1–1 db középszemcsés mészzárvánnyal és kaviccsal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: sekélyen bepecsételt girland zárótagjának részlete (VI.b1.). Komplex mintaként azonosítását az oldaltöredék íve, illetve a széléig megfigyelhető díszítetlen térköz is igazolja.

Fv.: 0,5–0,6.

13. Ltsz.: 2006.3.750.3. (Üllő 5. lh., 4052. obj.) [3. t. 6.]

Vörössárga, (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárvánnyal, illetve egyetlen nagyszemcsés kaviccsal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: feltehetően az oldalfal felső, közel függőleges állású részére pozícionált fogaskerék motívumnak vagy girland zárótagjának részlete (VI.b1.). A minta részleteinek eltérő mélységei (a külső tagolt gyűrű egyenletesen bemélyedő, ám a belső tagolatlan kör fokozatosan elveszik) a pecsétlő sajátosságaiból eredhetnek.

Fv.: 0,5–0,6.

14. Ltsz.: 2006.3.761.50. (Üllő 5. lh., 4064. obj.) [2. t. 5.; 13. t. 4.]

Vörössárga (5YR 7/8), rétegesen égett (a törésfelületen a külső felszínhez közel redukáltan égett sáv azonosítható: 10YR 7/3), kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, piros-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő hasra pozícionált girland részlete (VII.d1.). A girland kialakítása 2 pecsétlővel történhetett: az általánosan határozott körvonalú, igen mélyen benyomott mintában a jobb oldali zárótag külső, tagolt gyűrűjét látszólag vágja a körív utolsó eleme. A zárótagok pecsétlőjének jellegzetessége lehet a külső gyűrű elemeinek következtelensége a jobb alsó negyedben.

Fv.: 0,6–0,7.

15. Ltsz.: 2006.3.773.44. (Üllő 5. lh., 4081. obj.) [3. t. 3.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, nagyrészt durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, piros-vörös, gyenge fényű festés, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő hasra pozícionált fogaskerék motívum vagy girland-zárótag részlete (VI.b1.). A pecsét

határozott körvonalú, közepesen benyomott, egyenletes mélységű. A pecsétlő kialakításának következetlensége lehet a belső tagolatlan kör átmetzetének változása szögletesről íveltre a bal alsó negyedben.

Fv.: 0,5–0,7.

16. Ltsz.: 2006.3.1583.117. (Üllő 5. lh., 5145. obj.) [3. t. 4.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, igen kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá közepes eloszlású, finomszemcsés csillámmal, illetve 1–1 db középszemcsés mészzárvánnyal és kavicsal. Az erőteljes kopás miatt csupán nehezen azonosítható foltokban maradtak meg a matt festés nyomai. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: az erősen ívelődő hason fogaskerék motívum vagy girland-zárótag részlete (VI.b1.). A pecsét határozott körvonalú, egyenletes mélységű.

Fv.: 0,6–0,8.

17. Ltsz.: 2007.7.9.1. (Üllő 5. lh., 7911. obj.) [2. t. 7.]

Vörössárga (5YR 7/8), rétegesen égett (a törésfelületen a külső felszínhez közelebb redukáltan égett sáv azonosítható: 7.5YR 6/4), kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke. Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal és csillámmal, illetve egyetlen durvaszemcsés vasoxid-zárvánnyal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös-sötétbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő hasra pozícionált girland részlete (VII.d3.). A motívum egyértelműen 2 pecsétlővel készült, mindkét zárótag esetében a körív tagolatlan vonalai vágják a fogaskerék motívumok külső, tagolt gyűrűjét (a bal oldali minta estében az erőteljes rápecsétlés torzítja az elvágott melletti elemeket is).

Fv.: 0,6–0,7.

18. Ltsz.: 2007.7.117.7. (Üllő 5. lh., 8046. / 8073. obj.) [3. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: a motívum a jelenleg megfigyelhető 3 db koncentrikus, keresztirányú bordákkal kitöltött kör, illetve a talán ezekhez kapcsolódó központi elem alapján nem határozható meg. A dísz sekélyen mélyed a falsíkba, körvonalai a bevonatos ép felületen is elmosódottak, ám a vonal belsejének tagolása és a következetes mélység egyértelműen pecsételt technológiára utal.

Fv.: 0,7.

B.1.2.2. típus

19. Ltsz.: 2004.1.59.4832. (Üllő 5. lh., 2085/c. obj.) [3. t. 9.; 13. t. 7.]

Vörössbarna (5YR 5/4), rétegesen égett (a törésfelületen a belső felszínhez közel más árnyalatban oxidatíván égett sáv azonosítható: 5YR 7/6), igen kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, nagyszemcsés csillámmal, illetve egyetlen finom kavics mérettartományba eső kerámatörmelékekkel. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldalfal kettős hornyolatához igazított (részben azt metsző), ingadozó magasságban elhelyezett, rendkívül sekélyen, sűrűn pecsételt tojástagokból összeálló füzér (III.b2.). 2. sor: a felső sort alkotó tojástag-típusok részletei (III.b2.), feltehetően szintén füzérbe rendeződve. Látszólag a sorok elemeinek elhelyezése nem szimmetrikus, a hasonló tájolás ellenére is csak részlegesen rendeződnek vertikálisan oszlopokba.

Fv.: 0,7–0,8.

B.1.3. típus

20. Ltsz.: 2003.1.491.1. (Üllő 5. lh., 1081. obj.) [5. t. 4.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredékei (4 db) (III.2b1.). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-sűrű eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, finomszemcsés csillámmal, közepszemcsés csillámmal és közepszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló horonyhoz igazított tojástag (III.b1.), a pecsét és a hornyolat viszonya egyértelműen nem állapítható meg. A motívum belső körívének jobb oldala jobban lemélyed, amely a pecsételő sajátossága lehet.

Pá.: 17; fv.: 0,5.

21. Ltsz.: 2003.1.1095.188. (Üllő 5. lh., 1978. obj.) [4. t. 3.; 14. t. 2.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.3.). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, közepszemcsés mészzárványokkal, közepszemcsés csillámmal, nagyszemcsés homokkal, nagyszemcsés kerámatörmelékkel, illetve közepszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-vörösesbarna, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolásához igazodó (ám azzal nem érintkező), kisméretű, rendkívül sekély, erősen jobbra dőlő tojástag (III.b1.). Az egyetlen megfigyelhető minta alapján a füzér ritkásan pecsételt lehetett.

Pá.: 15; fv.: 0,6–0,7.

22. Ltsz.: 2004.1.375.236. (Üllő 5. lh., 2492/a. obj.) [6. t. 2.; 15. t. 6.]

Világosvörös (2.5YR 6/8), egyenletesen égett, igen kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, közepszemcsés mészzárványokkal és csillámmal, illetve nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felső régiójában feltehetően rombusz motívum részlete (V.a1.). A pecsét közepes mélységű, jelenleg nagyrészt cementes lerakódással kitöltött.

Fv.: 0,4–0,6.

23. Ltsz.: 2004.1.546.7. (Üllő 5. lh., 2737. obj.) [5. t. 2.]

Vörössárga (5YR 7/8), rétegesen égett (a falmag más árnyalatban oxidatívra égett: 5YR 7/6), kemény anyagú, púderes tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.2b1.). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal, közepszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, narancsvörös, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az edényfalat tagoló lépcsőt metsző, sekélyen benyomkodott, kissé jobbra dőlő tojástagokból összeálló füzér (III.b2.). A pecsételő sajátossága lehet, hogy a külső tagolt ív elemei mélyebbre nyomódnak a belső tagolatlan elemeknél.

Pá.: 18; fv.: 0,5–0,6.

24. Ltsz.: 2006.3.19.14. (Üllő 5. lh., 3131. obj.) [4. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös

testű tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.3.). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá sűrű eloszlású, finomszemcsés csillámmal, szórványos eloszlású, nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve 1–1 db középszemcsés mészzárvánnyal és nagyszemcsés kerámatörmelékkel. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-vörösesbarna, matt festéssel, a simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló lépcsőhöz igazodó tojásfüzér rosszul megfigyelhető részlete (III.b1.). A bal oldali minta egyértelműen tojástagként azonosítható, ám a jobb oldali motívum látszólag kialakításában és tájolásában is eltér az előbbitől.

Pá.: 16; fv.: 0,5–0,6.

25. Ltsz.: 2006.3.883.15. (Üllő 5. lh., 4237. obj.) [5. t. 5.; 15. t. 25.]

Vörössárga (7.5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 5/1), kemény anyagú, sima tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredékei (2 db) (III.3.). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal és csillámmal, illetve nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az edényfal lépcsős tagolásához igazodó (az edény kiszerezhető magasságának körülbelüli középvonalába eső), sekélyen, ritkán benyomkodott, következetesen tájolt fogaskerék motívumok sora (V.b1.). A motívumok alsó fele dominánsabb, ezen a részen a pecsétek következetesen mélyebbek, feltehetően ezt a pecsétlő kialakítása okozhatja.

Pá.: 18; fv.: 0,6–0,7.

26. Ltsz.: 2006.3.919.26. (Üllő 5. lh., 4286. obj.) [4. t. 4.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 7.5YR 6/3), kemény anyagú, szappanos tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.3.). Anyagában szórványos eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal, nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen középszemcsés kavicsal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, erős fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolásához igazodó (ám azzal nem érintkező), rendkívül bizonytalanul jelentkező tojástag (III.b1.), a töredéken elfoglalt helyzete alapján a füzér ritkán pecsételt lehetett.

Pá.: 14; fv.: 0,7–0,8.

27. Ltsz.: 2006.3.1534.1. (Üllő 5. lh., 5085. obj.) [5. t. 1.; 14. t. 3.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, kemény anyagú, érdes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredéke (1 db) (III.2a2.). Anyagában szórványos eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal és kavicsokkal, középszemcsés csillámmal és finomszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az edényfalat tagoló lépcsőt határozott távolságból követő, rendkívül mélyen bepecsételt, megegyező irányítású tojástagokból összeálló füzér (I.b1.). A bal oldali mintánál a körívek közötti falszakasz lemélyedése a pecsétlő sajátossága lehet.

Pá.: 14; fv.: 0,6–0,7.

28. Ltsz.: 2006.3.1583.10. (Üllő 5. lh., 5145. obj.) [5. t. 3a–b.]

Vörössárga (7.5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, érdes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredékei (2 db) (III.2a2.). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés csillámmal, nagyszemcsés kavicsal és vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen középszemcsés mészzárvánnyal. A külső-belső felületet egyenletesen

fedő, vörös-vörösesbarna, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló horonyhoz igazodó (ám azzal nem érintkező), sekélyen, sűrűn benyomkodott, egy vonalba rendeződő, de változatos tájolású tojástagokból összeálló füzér (III.b1.). A pecsétek jobb oldala kis mértékben minden esetben mélyebb, ez talán a pecsétlő sajátossága lehet.

Pá.: 16; fv.: 0,7.

29. Ltsz.: 2006.3.1635.3. (Üllő 5. lh., 5210. obj.) [6. t. 1.; 15. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, igen kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés csillámmal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-vörösesbarna, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felső részére pozicionált, sekélyen bepecsételt rombusz motívum (V.a1.). A pecsétlő sajátossága, hogy a motívumot lehatároló tagolt körvonal jól követhető, ám a belső felületet kitöltő kisebb elemek sekélyebben, határozatlanul jelentkeznek.

Fv.: 0,4–0,5.

30. Ltsz.: 2006.3.3444.5. (Üllő 5. lh., 7525. obj.) [4. t. 1.; 14. t. 1.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, érdes tapintású, enyhén megvastagodó peremű, félgömbös testű, alacsony korongtalpon álló tál (ragasztott, teljes profil) (III.2a2.). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal és kavicsokkal, finomszemcsés csillámmal, illetve középszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az edény teljes magasságának felénél futó lépcsős tagoláshoz igazodó (ám azzal nem érintkező), nagyrészt egy vonalban, egymástól szabályos távolságokra benyomkodott, következetesen kissé jobbra dőlő tojástagokból összeálló füzér (I.b2.). Az edény kerületén 16 db pecsét található. A motívum külső ívének sekélyebb részlete a jobb oldalon a pecsétlő sajátossága lehet (több esetben itt elveszik a körív egy szakasza).

Pá.: 16; fá.: 5,8–6; m.: 7,7; fv.: 0,5.

31. Ltsz.: 2007.7.133.387. (Üllő 5. lh., 8059. obj.) [4. t. 2.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, érdes tapintású, megvastagodó peremű, félgömbös testű tál perem- és oldaltöredékei (3 db) (III.2b1.). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve 1–1 db nagyszemcsés mészzárvánnyal és középszemcsés kavicsal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló, helyenként látszólag több külön vonalban futó hornyolathoz igazított, sűrűn, egymástól szabálytalan távolságokban benyomkodott, következetes kialakítású (tájolásuk és mélységük állandó) tojástagokból összeálló füzér (III.b1.). Az oldaltöredék balról második díszében felmerülhet a pecsét javításának vagy másodszori pecsétlésének lehetősége, amelyet elsődlegesen a külső tagolt körív jobb alsó negyedének kialakítása igazolhat. A pecsétlő sajátossága a külső körív bal oldali utolsó elemeinek összeolvadása.

Pá.: 17; fv.: 0,5–0,6.

B1. típus alcsoportba nem sorolható variánsai

32. Ltsz.: 2003.1.387.10. (Üllő 5. lh., 959. obj.) [7. t. 6.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, meghatározóan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal és középszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló horonyhoz igazodó (ám azzal nem érintkező), rendkívül mélyen bepecsételt,

csupán bizonytalanul típusba sorolható tojástag részlete (III.b2.).

Fv.: 0,5–0,6.

33. Ltsz.: 2003.1.469.20. (Üllő 5. lh., 1053. obj.) [6. t. 4.]

Vörössárga (5YR 7/6), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal és középszemcsés csillámmal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, narancsvörös-vörösesbarna, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolásához igazodó, erősen jobbra dőlő tojástag részlete (III.b1–b2./c1.). A motívum a hiányzó bal szélén eredetileg érintkezhetett a lépcsős tagolással. A pecsétlés feltehetően az erőteljes kopás miatt jelentkezik sekélyen.

Fv.: 0,6.

34. Ltsz.: 2003.1.531.115. (Üllő 5. lh., 1133. obj.) [7. t. 1.; 14. t. 4.]

Halványvörös (2.5YR 6/8), rétegesen égett (a falmag redukcióján égett: 10YR 8/1), puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, nagyszemcsés mészzárványokkal és finomszemcsés csillámmal, illetve sűrű eloszlású, durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfal szabálytalan vonalú lépcsős tagolásához igazított (ám azzal nem érintkező), sűrűn pecsételt tojásfüzér (III.b1.). A töredék felületének sérülését még a pecsételt ornamentika kialakítása előtt hígabb agyagréteg felvitelével javították, a felhasznált anyag kompaktságának megfelelően változó a tojástagok kialakítása: a bal szélső minta (a javítás folytán kívül eső) határozott vonalú és mély, míg a középső minta (teljesen a javítás folytatásába eső) kisebb méretű, határozatlan körvonalú, sekélyebb.

Fv.: 0,5–0,8.

35. Ltsz.: 2003.1.681.236. (Üllő 5. lh., 1337. obj.) [8. t. 6.; 15. t. 2.]

Vörössárga (5YR 7/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal és finomszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös, közepes fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő hasra pozicionált, egyvonalban elhelyezkedő, sűrűn pecsételt tojástagokból összeálló füzér (I.c1.). A motívumok látszólagos formai eltérései (pl. a jobb oldali minta felülről 3. tagolatlan íve a motívum bal oldalán 2 vékonyabb vonalra oszlik, míg a bal oldali minta esetében ez egy folyamatos ívű árokként jelentkezik) ellenére a következetes mélység alapján biztonsággal pecsétlésként azonosítható a készítéstechnológia.

Fv.: 0,5–0,7.

36. Ltsz.: 2003.1.995.82. (Üllő 5. lh., 1857. obj.) [6. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha, sima tapintású, félgömbös tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, finomszemcsés csillámmal, nagyszemcsés kavicszal és középszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: az edényfal sekély, lépcsős tagolásához kis távolságból igazodó tojástag (III.b1.), az oldaltöredéken elfoglalt helyzete alapján a füzér ritkán pecsételt lehetett. A pecsét mélysége nem egyenletes, az alsó részén mélyed le leginkább.

Fv.: 0,5–0,6.

37. Ltsz.: 2003.1.998.180. (Üllő 5. lh., 1860. obj.) [8. t. 7.; 15. t. 3.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukcióra égett: 10YR 6/1), kissé puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal, finomszemcsés csillámmal, illetve 1–1 db középszemcsés kavicsal és vasoxid-zárvánnyal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, barnászörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: a töredék szélén egymást metsző fogaskerék motívumok részlete (V.b1.). Rontott díszítésű edény töredéke lehet, az azonos pecsétlővel készült minták (jellegzetességük a téglalap alakú elemek közepén megjelenő keresztirányú borda) közül a jobb szélső mélyebb körvonala metszi a sekélyebb, a jobb felső szélén található.

Fv.: 0,7–0,8.

38. Ltsz.: 2004.1.248.18. (Üllő 5. lh., 2330. obj.) [6. t. 6]

Vörössárga (5YR 6/8), rétegesen égett (a törésfelületen a belső felszínhez közel redukcióra égett sáv azonosítható: 2.5YR 6/4), puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal, finomszemcsés csillámmal és középszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-narancszörös, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolását minden megfigyelhető esetben metsző, sekélyen, sűrűn benyomkodott, erősen jobbra dőlő tojástagokból összeálló füzér (III.b2.).

Fv.: 0,6–0,7.

39. Ltsz.: 2004.1.563.16. (Üllő 5. lh., 2766. obj.) [7. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos és közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal, nagyszemcsés kavicsokkal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül.

Pecsételt dísz: az erősen ívelődő has felső részére pozícionált, egymáshoz igen közel bepecsételt, de következtelen elrendezésű fogaskerék motívumok részletei (V.b1.). A közepes mélységű pecsétek nagyrészt cementes lerakódással telítettek.

Fv.: 0,5–0,6.

40. Ltsz.: 2004.1.623.871. (Üllő 5. lh., 2486. obj.) [8. t. 4.]

Vörössárga (5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukcióra égett: 7.5YR 6/3), kissé puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal és vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, matt festéssel, a simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: az oldaltöredék erőteljes kopottsága ellenére is igen mély tojástag pecsét részlete (III.b1–b2./c1.). A töredék szélétől mérhető távolsága alapján a pecsételés igen ritkás lehetett.

Fv.: 0,6–0,7.

41. Ltsz.: 2004.1.673.22. (Üllő 5. lh., 2903. obj.) [6. t. 3.]

Nagyon halvány barna (10YR 7/3), egyenletesen égett, kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, illetve közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros, matt festéssel, a simítás

nyomai nélkül. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: határozott vonalú, de sekélyen benyomott fogaskerék motívum részlete (V.b1.).

Fv.: 0,4.

42. Ltsz.: 2004.1.711.105. (Üllő 5. lh., 2947. obj.) [7. t. 3.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, puha anyagú, púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, közepszemcsés csillámmal, nagyszemcsés kavicsokkal és vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-sötétvörös, matt festéssel, a simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolásához igazodó (ám azzal nem érintkező), egy vonalban, azonos tájolással elhelyezkedő, sűrűn pecsételt tojástagokból összeálló füzér (III.b2.). A pecsétek a kopás miatt csak nagyon sekélyen jelentkeznek, következetesen a bal felső és a jobb szélső részük mélyed le jobban, amely a pecsétlő sajátossága lehet.

Fv.: 0,5–0,7.

43. Ltsz.: 2006.3.95.5. (Üllő 5. lh., 3238. obj.) [7. t. 4.]

Vörössárga (5YR 7/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös testű tál összeálló oldaltöredékei (2 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, közepszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen közepszemcsés kavicsal. A matt, vörös festés nyomát a kopás miatt csak a belső felületen lehetett megfigyelni, a simítás nyoma nem azonosítható.

Pecsételt dísz: a tagolatlan edénytesten közvetlenül az ívelődő edénytest fölé pozícionált, egy vonalba, sűrűn pecsételt, változatos tájolású tojástagokból összeálló füzér (II.b1.). A pecsétek a felület általános kopása miatt egyaránt sekélyen jelentkeznek.

Fv.: 0,5

44. Ltsz.: 2006.3.1416.4. (Üllő 5. lh., 4950. obj.) [7. t. 7.; 15. t. 4.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, kizárólagosan finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal, illetve egyetlen közepszemcsés kavicsal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös–barna, erős fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló horonyhoz igazodó (a kiszerkesztett íve alapján a hornyolatot vágó), rendkívül sekélyen jelentkező, a simított felületen elvesző, a megszokottól ellentétes irányítású tojástag (IV.b2.).

Fv.: 0,4–0,5.

45. Ltsz.: 2006.3.1513.63. (Üllő 5. lh., 5059/b. obj.) [8. t. 3.]

Vörösesbarna (5YR 6/4), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, közepszemcsés mészzárványokkal, közepszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: közvetlenül az erősen ívelődő has fölé pozícionált, rendkívül határozott vonalú tojástag részlete (I.b1–b2./c1.). A pecsétlő sajátosságaként értelmezhető, hogy a minta külső íve a belsőnél lényegesen jobban bemélyed a falsíkba.

Fv.: 0,6.

46. Ltsz.: 2006.3.1583.117. (Üllő 5. lh., 5145. obj.) [8. t. 1.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke

(1 db). Anyagában szórványos eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal és középszemcsés csillámmal, illetve egyetlen finom kavics mérettartományba sorolható vasoxid zárvánnyal. A gyenge fényű, vörös festés nyomait csak a belső felületen azonosítható, a másodlagos felületkezelés nem igazolható. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: közvetlenül az ívelt has fölé pozicionált, felületesen jelentkező (sekélyen benyomott és határozatlan körvonalú) tojástag részlete (III.b1). A minta gyenge minőségét részben a pecsétlő kialakítása okozhatja.

Fv.: 0,5–0,9.

47. Ltsz.: 2006.3.2023.146. (Üllő 5. lh., 5714/b. obj.) [7. t. 9.]

Vörössárga (5YR 7/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal és durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: egymást sűrű sorban követő, sekélyen benyomkodott, határozott körvonalú tojástagok részletei (III.b1–b2./c1.). A töredék jobb szélén megfigyelhető minta azonosítása kérdéses.

Fv.: 0,5.

48. Ltsz.: 2006.3.2024.2. (Üllő 5. lh., 5715. obj.) [7. t. 8.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában szórványos eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal és kavicsokkal, illetve finomszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredék másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló hornyot nagyobb távolságról követő, közepes mélységű, határozott körvonalú tojástagok részletei (III.b1.).

Fv.: 0,6.

49. Ltsz.: 2006.3.2576.17. (Üllő 5. lh., 6425. obj.) [6. t. 7.]

Vörössárga (5YR 6/8), rétegesen égett (a törésfelületen a külső felszínhez közel más árnyalatban oxidatívra égett sáv azonosítható: 2.5YR 6/8), kemény anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, piros-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfalat tagoló lépcsőhöz igazított (ám azzal nem érintkező), sűrűn bepecsételt, csak lazán egy vonalba rendeződő tojástagokból összeálló füzér (III.b1.). A bal oldali, a lépcsős tagolástól nagyobb távolságra eső minta sekélyebben benyomott a jobb oldali, határozottabb körvonalúhoz képest.

Fv.: 0,6–0,7.

50. Ltsz.: 2006.3.2629.13. (Üllő 5. lh., 6483. obj.) [8. t. 5.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású tál erősen töredékes felületű oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal, középszemcsés csillámmal, illetve egyetlen középszemcsés vasoxid-zárvánnyal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: a mintából csupán 5 db, kissé ívelt, bemélyedő sáv maradt meg, amely alapján a motívum nem azonosítható. A határozott szélek, a következetes mélység, illetve a vonalak szögletes átmetszete alapján a dísz

biztosan pecsételt technikával készülhetett.

Fv.: 0,5.

51. Ltsz.: 2006.3704.61. (Üllő 5. lh., szórvány) [7. t. 2.; 14. t. 5.]

Vörössárga (7.5YR 7/6), rétegesen égett (a falmag redukcián égett: 10YR 6/1), kissé puha anyagú, szappanos tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés mészzárványokkal és kavicsokkal, illetve finomszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, piros, matt festéssel, a simítás nyomai nélkül. Pecsételt dísz: az edényfal erőteljes lépcsős tagolásához igazodó (ám azzal nem érintkező), megközelítőlegesen egy vonalban, sűrűn benyomkodott tojástagok részletei (III.b1.). A pecsétek mélysége a mintán belül is változó (a jobb oldali dísz felső része rendkívül mély, míg az alsó részén sekély), amely ilyen mértékben a pecsételő ferde használatára utalhat.

Fv.: 0,6–0,8.

52. Ltsz.: 2007.7.10.1. (Üllő 5. lh., 7912. obj) [7. t. 10.]

Vörössárga (5YR 7/6), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, főként finomszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, középszemcsés csillámmal, illetve 1–1 db nagyszemcsés kavicsal és vasoxid-zárvánnyal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, vörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felső részére pozicionált tojástag részlete (III.b1./c1.). A pecsételő sajátossága lehet a mintán belül tapasztalható mélységkülönbség: a mélyebben benyomott, határozott vonalú, külső ívet sekélyebb belső elemek követik.

Fv.: 0,5–0,7.

53. Ltsz.: 2007.7.117.8. (Üllő 5. lh., 8046. / 8073. obj.) [8. t. 3.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal és csillámmal, középszemcsés kavicsokkal, illetve durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, piros-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az egyenletesen ívelődő has felső részére pozicionált, egymáshoz rendkívül közel pecsételt, egyvonalban elhelyezkedő, határozott körvonalú, mélyen benyomott tojástagok részletei (I.b1.). A bal oldali motívum külső ívének megszakadása utólagos hiba lehet, nem a pecsételő sajátossága.

Fv.: 0,4–0,5.

54. Ltsz.: 2007.7.133.5. (Üllő 5. lh., 8059. obj.) [6. t. 8.]

Vörössárga (5YR 6/8), egyenletesen égett, kissé puha anyagú, sima tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (1 db). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos-közepes eloszlású, középszemcsés csillámmal és nagyszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületet egyenletesen fedő, sötétvörös-vörösesbarna, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalfal lépcsős tagolásához igazított (ám azzal közvetlenül nem érintkező), határozott körvonalú, a falsíkba közepesen bemélyedő tojástag (III.b1.). A dísz kialakításában a tagolatlan körívek középvonalában futó alacsony borda, illetve a külső tagolt körív több elemének kettős jellege is kétszeresen bepecsételt motívum hatását kelti.

Fv.: 0,6.

55. Ltsz.: 2007.7.162.3. (Üllő 5. lh., 8093. obj.) [7. t. 11.]

Vörössárga (7.5YR 6/6), egyenletesen égett, kemény anyagú, sima tapintású tál kisméretű oldaltöredéke (1 db). Anyagában sűrű eloszlású, főként durvaszemcsés homokkal, továbbá sűrű eloszlású, finomszemcsés csillámmal, illetve egyetlen finomszemcsés mészzárvánnyal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös, matt festéssel, a simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: a töredék nagyfokú kopottsága miatt nehézkesen megfigyelhető, ám megtartása ellenére is rendkívül mély tojástag részlete (III.b2./c1.). A dísz ráhúzódik egy alatta futó sekély karcolásra, utóbbi nem képezhetette a dísz orientációjának alapját. A kis felületen megfigyelhető dísz belső tagolatlan íveinek kettős vonalvezetése, illetve a külső tagolt ív bal felső negyedében megjelenő plusz elemek egyaránt a motívum kétszeri, részben egymásra pecsétlésére utalhatnak.

Fv.: 0,4–0,5.

B2. típus

56. Ltsz.: 2008.1.38.222. (Üllő 9. lh., 38. obj.) [1. t. 1.]

Vörössárga (7.5YR 6/8), rétegesen égett (a falmag redukáltan égett: 10YR 4/1), igen kemény anyagú, érdes tapintású, kissé megvastagodó, kónikus testű, alacsony korongtalpon álló csésze részben összeillő töredékei (6 db) (II.1b1.). Anyagában közepes eloszlású, dominánsan durvaszemcsés homokkal, továbbá szórványos eloszlású, finomszemcsés mészzárványokkal és csillámmal, illetve durvaszemcsés vasoxid-zárványokkal. A külső-belső felületen egyenletesen fedő, vörös-sötétvörös, gyenge fényű festéssel, a simítás egyértelmű nyomaival. A töredéken antik javításra utaló másodlagos furat figyelhető meg.

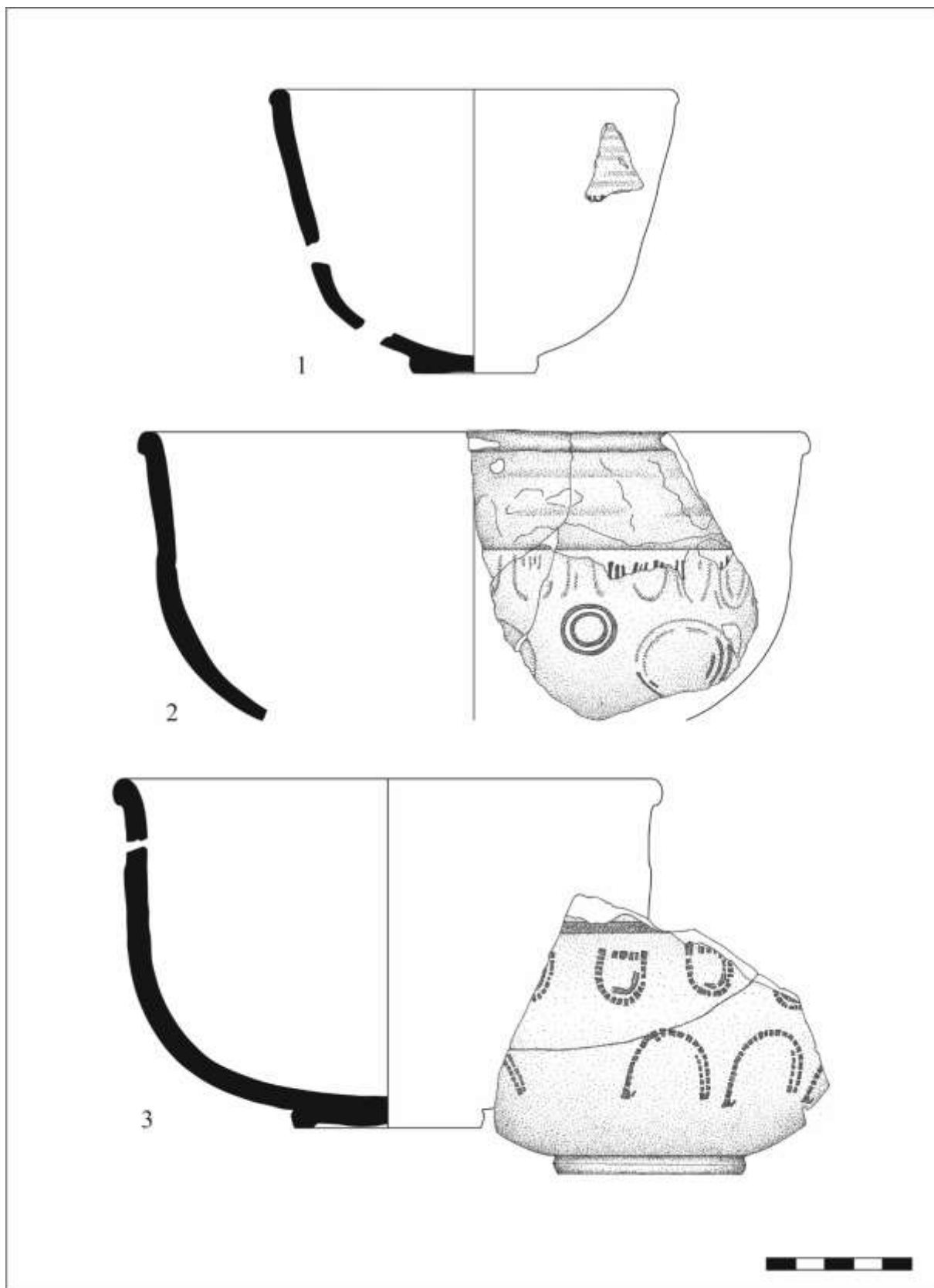
Pecsételt dísz: feltehetően a magasság felső harmadának alsó részére pozícionált motívum, talán tojástag részlete (II.b1–b2.). A közvetlenül a lepattant felület határánál megjelenő hosszúkás, függőleges elemek alapján a jelenség pecsételt motívumként történő azonosítása bizonytalan, kiserkesztése a rendelkezésre álló részlet alapján lehetetlen.

Pá.: 14; fá.: 4,4; fv.: 0,5–0,7.

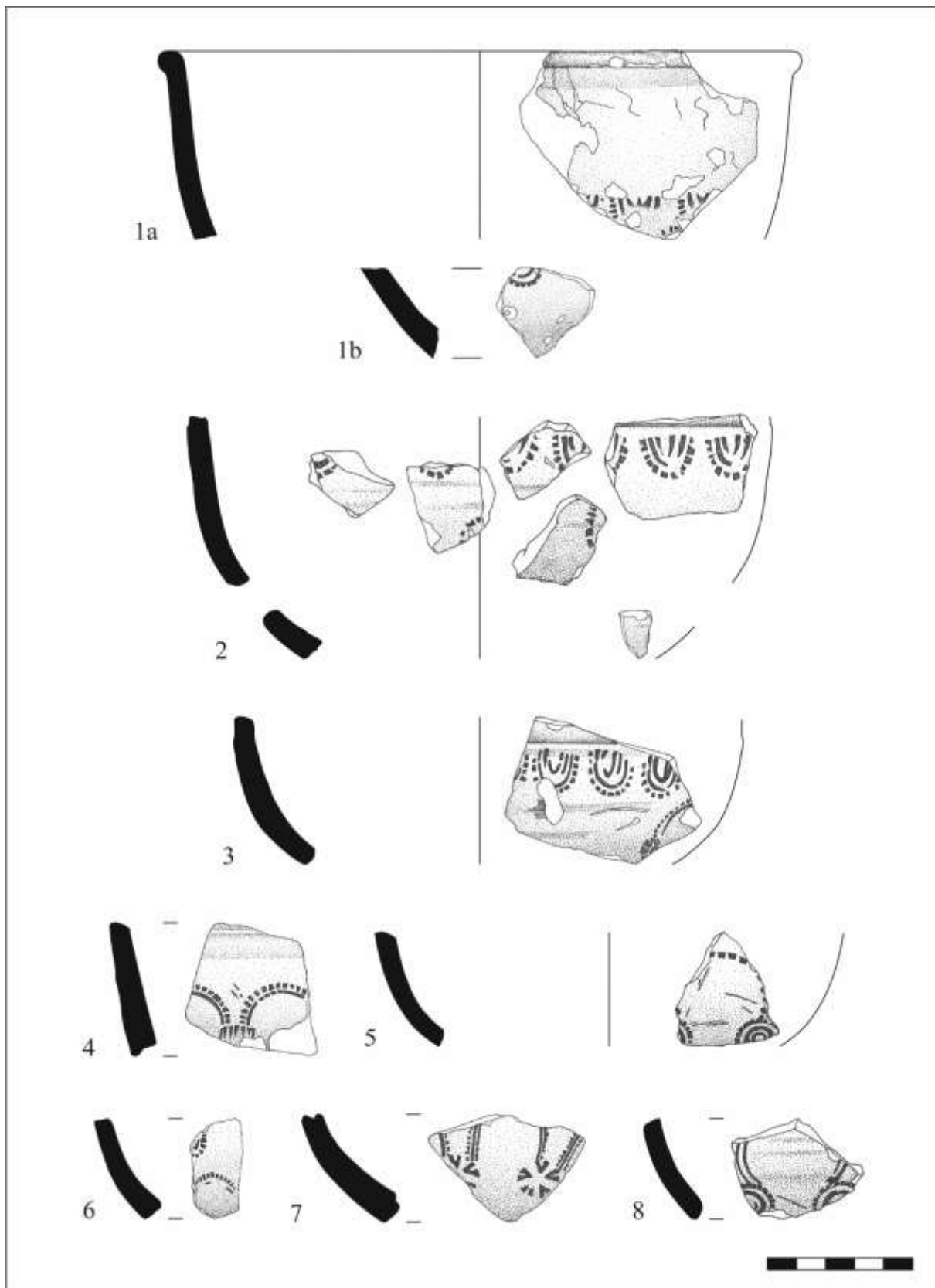
BIBLIOGRÁFIA

- Csányi Viktor (2011): Császárkori település és temető-, valamint Árpád-kori településrészlet a Hódmezővásárhely és Barattyos közötti kerékpárút területén. In: *HOMBAÉR*, 2011/6., 49–89. p.
- Korom Anita (2015): A Pesti-síkság barbaricumai lelőhelyeinek pecsételt kerámiatípusai. In: Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet*. Budapest–Esztergom: Archaeolingua, 165–203. p.
- Láng, Orsolya – Nagy, Alexandra– Vámos, Péter (2014): *The Aquincum macellum. Researches in the area of the macellum in the Aquincum Civil Town (1882–1965). Applying new methods for old excavation materials*. Budapest: Budapest History Museum.
- Maróti Éva (2004): Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. In: *Studia Comitatensia* 2004/1., 199–245. p.
- Nagy, Alexandra (2017): *Resatus and the Stamped Pottery*. Budapest: Budapest History Museum.
- Skriba Péter – Larsson, Niclas (2019): Szarmaták a 32. út mentén. Jászfényszaru–Hatvani-határ és Jászfényszaru–Pipis-halom lelőhelyek. In: Gulyás András Zoltán – Tóth Tibor: *A Jászság kapuja, Jászfényszaru. Régészeti tanulmányok Jászfényszaruról*. Jászfényszaru: Jászfényszaruért Alapítvány, 79–88. p.
- Szebenyi Tamás (2013): Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. In: *AUSZ Acta Invenum Sectio Archaeologica*, 2013/1., 9–31. p.
- Szebenyi Tamás (2017): Dressel 24/Zeest 90 típusú amphorák Makó-Igási járandó, M43 33. lelőhely szarmata településéről. In: T. Gábor Szilvia – Czukor Péter: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 325–343. p.
- Szebenyi Tamás (2020): Pecsételt kerámia Ecser 7. lelőhely szarmata településéről. In: Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás: *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetésgondozásának elmúlt évtizedei*. Szeged: SZTE BTK Régészeti Tanszék, 89–120. p.
- Szebenyi, Tamás (2021): Imports and imitations: stamped pottery in the Sarmatian Barbaricum. In: *Anodos*, 2015 (2021)/15., 227–236. p.

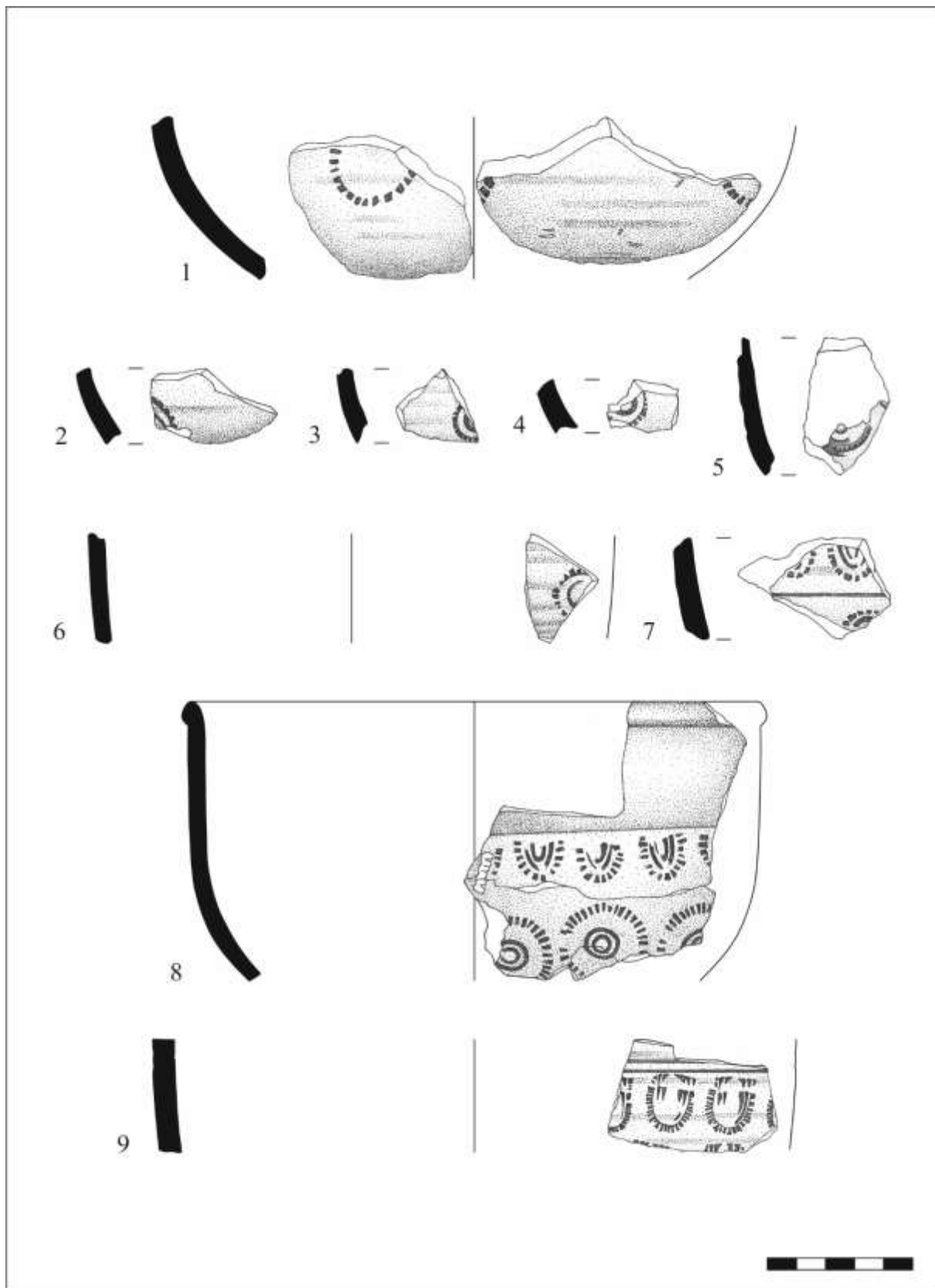
TÁBLÁK

1. tábla: Üllő 9. lelőhely. 1: Kat. 56. Üllő 5. lelőhely. 2: Kat. 1; 3: Kat. 2 (M 1:2). A tárgyrajzokat készítette: Szebenyi Tamás.

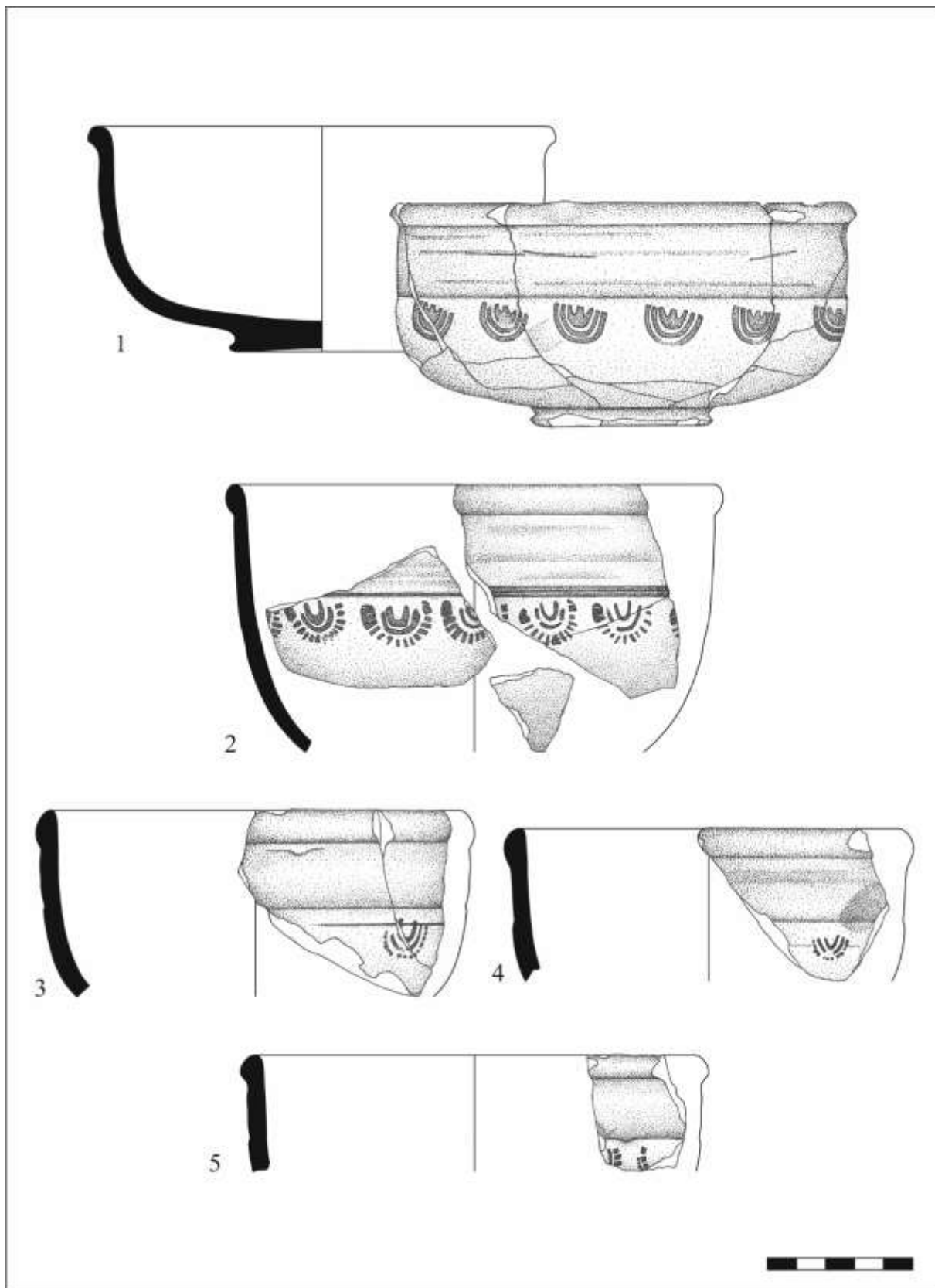

2. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1a–b: Kat. 5; 2: Kat. 7; 3: Kat. 9; 4: Kat. 8; 5: Kat. 14; 6: Kat. 3; 7: Kat. 4; 8: Kat. 17 (M 1:2).
A tárgyrajzokat készítette: Szébenyi Tamás.

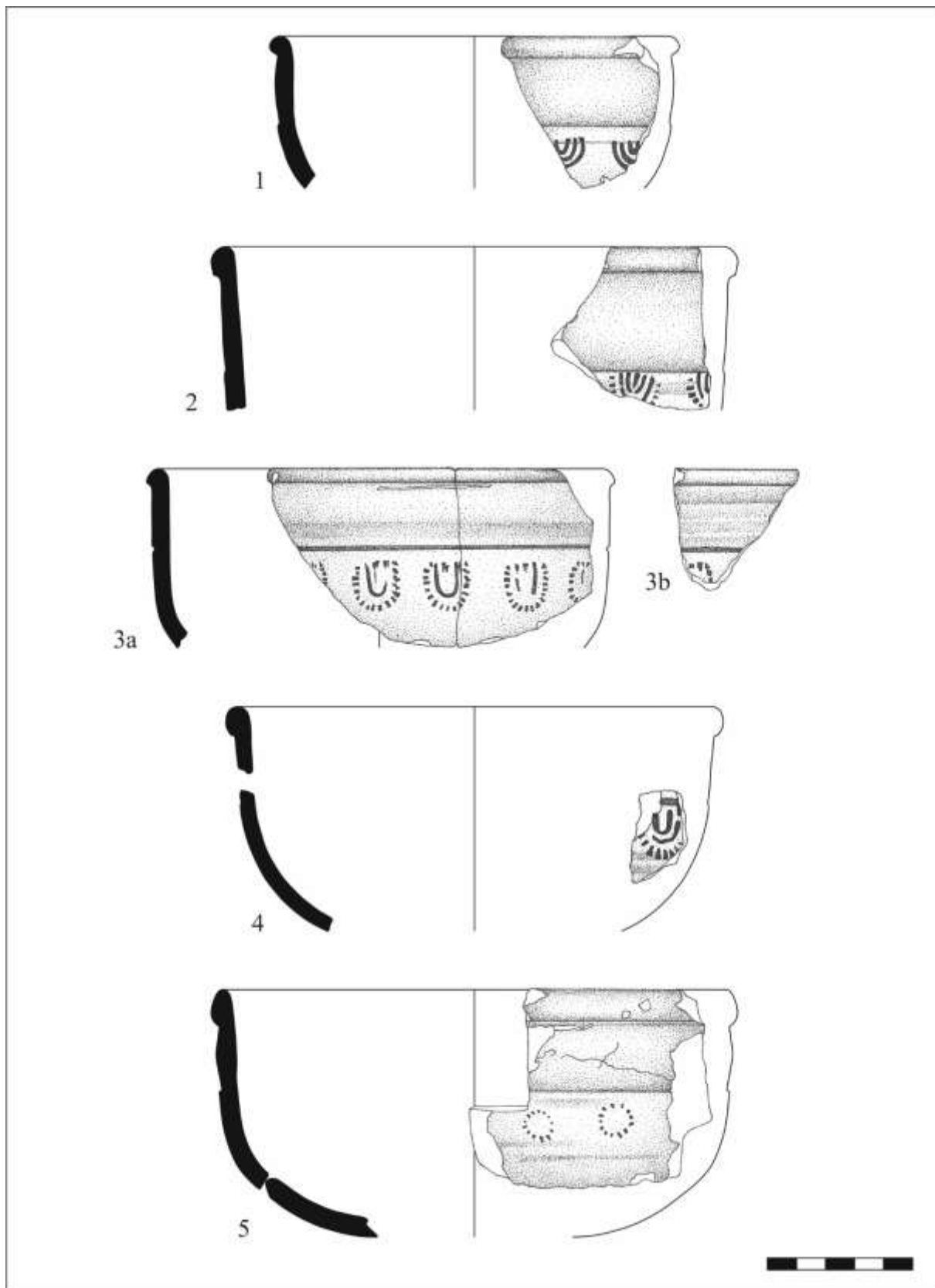

3. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 10; 2: Kat. 12; 3: Kat. 15; 4: Kat. 16; 5: Kat. 18; 6: Kat. 13; 7: Kat. 6; 8: Kat. 11; 9: Kat. 19 (M 1:2).

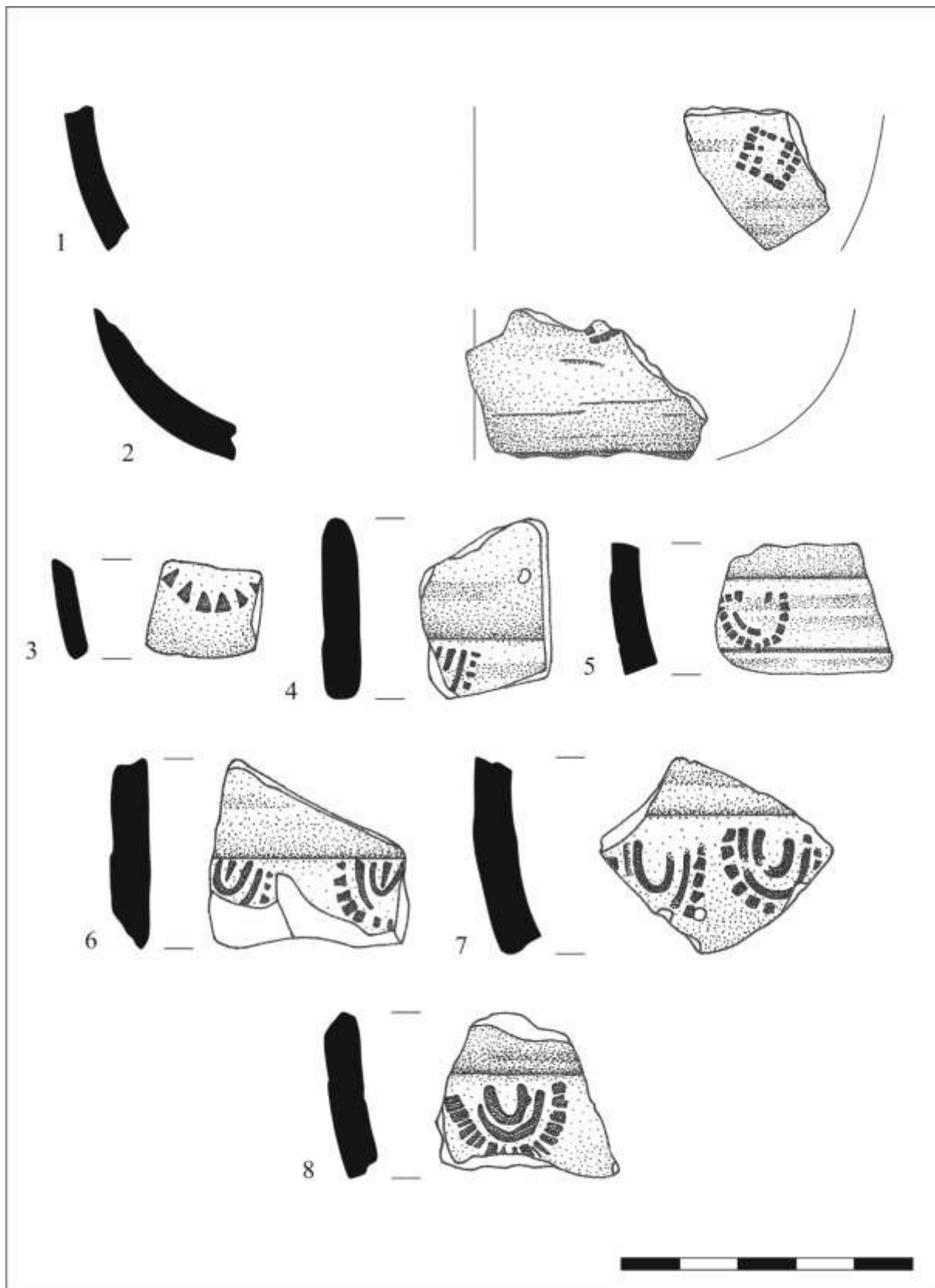
A tárgyrajzokat készítette: Szébenyi Tamás.

4. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 30; 2: Kat. 31; 3: Kat. 21; 4: Kat. 26; 5: Kat. 24 (M 1:2).
 A tárgyrajzokat készítette: Szebenyi Tamás.

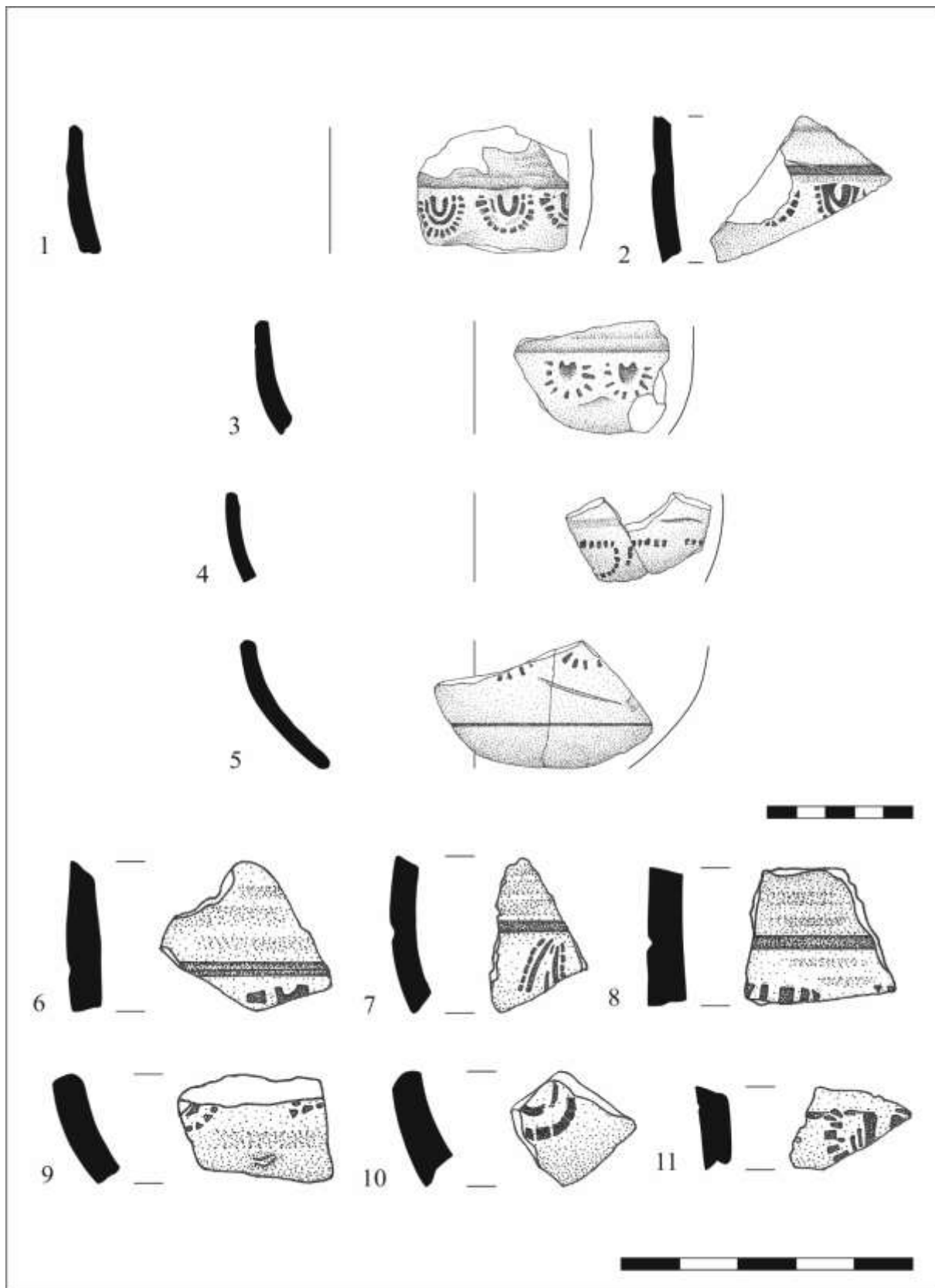

5. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 27; 2: Kat. 23; 3a–b: Kat. 28; 4: Kat. 20; 5: Kat. 25 (M 1:2).
A tárgyrajzokat készítette: Szebenyi Tamás.

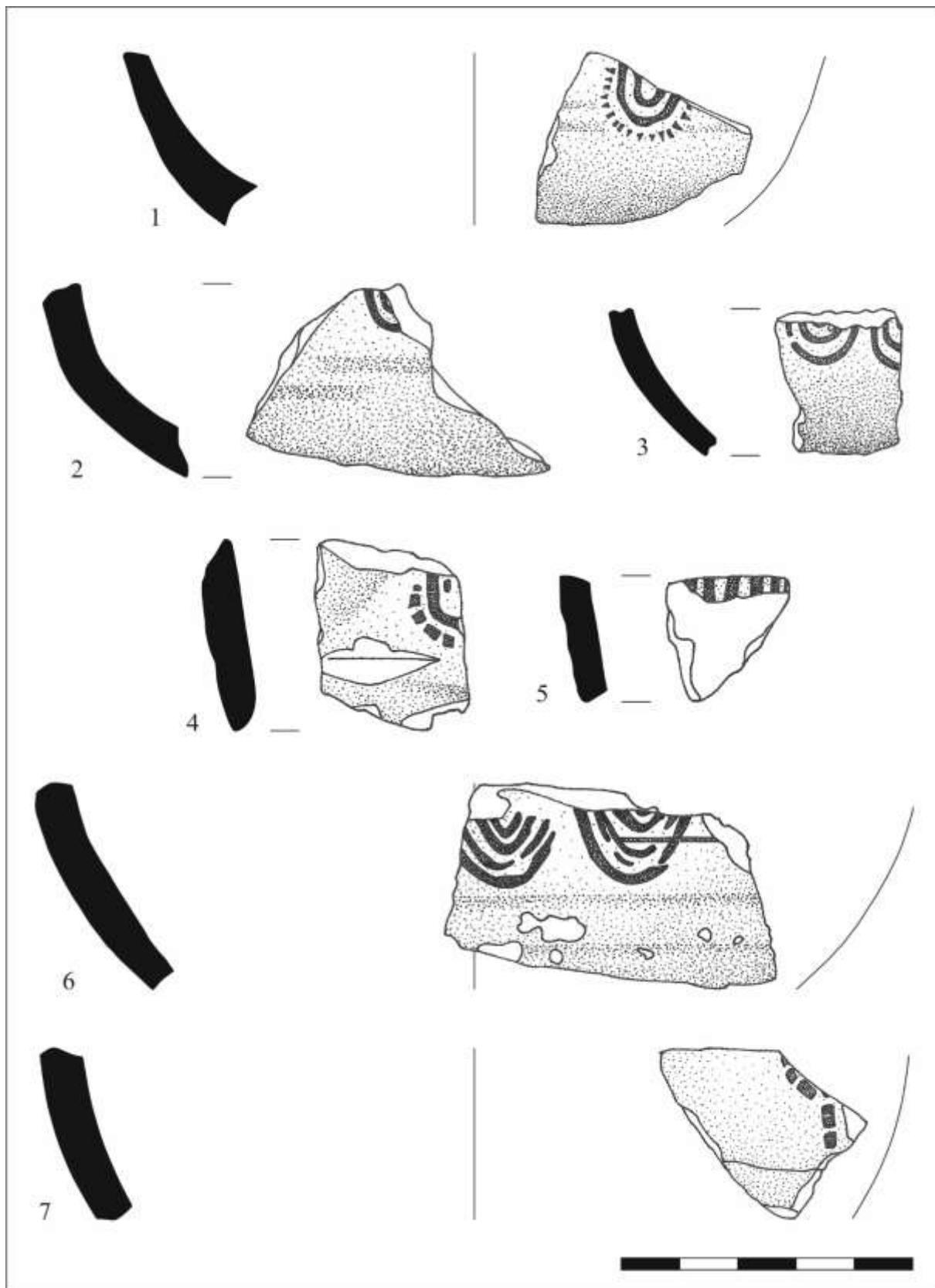
6. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 29; 2: Kat. 22; 3: Kat. 41; 4: Kat. 33; 5: Kat. 36; 6: Kat. 38; 7: Kat. 49; 8: Kat. 54 (M 1:1).

A tárgyrajzokat készítette: Szebenyi Tamás.

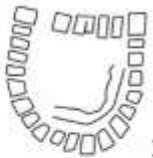

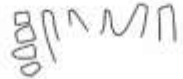

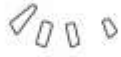

7. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 34; 2: Kat. 51; 3: Kat. 42; 4: Kat. 43; 5: Kat. 39; 6: Kat. 32; 7: Kat. 44; 8: Kat. 48; 9: Kat. 47; 10: Kat. 52; 11: Kat. 55 (1–5: M 1:2; 6–11: M 1:1).

A tárgyrajzokat készítette: Széchenyi Tamás.

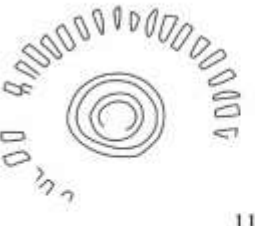

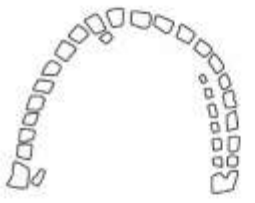
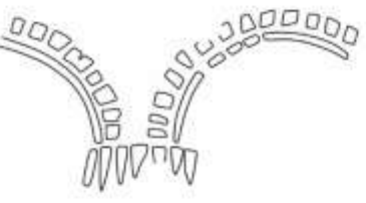
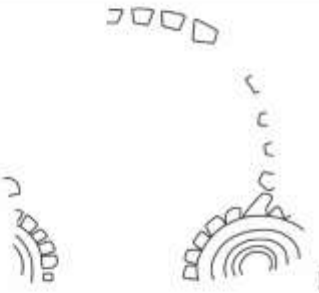

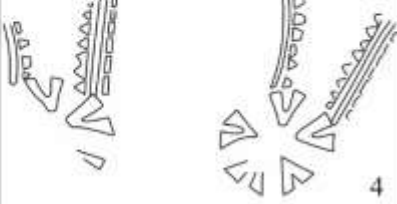

8. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 46; 2: Kat. 45; 3: Kat. 53; 4: Kat. 40; 5: Kat. 50; 6: Kat. 35; 7: Kat. 37 (M 1:1).
A tárgyrajzokat készítette: Szebenyi Tamás.

I b1		I b2	I c1	II b1	II b2
					
27	53	30	35	43	2
III b1					
					
6	20	34	36	7	21
					
11	26	28	46	49	51
					
		54	31		
III b2					III b3
					
32	5	38	23	42	19
III c1	IV b2	I-III?			
					
9	44	3	33	39	40
					
24	1	47	48	52	55

9. tábla: Az Üllő 5–9. lelőhelyről származó pecsételt kerámia motívumkincse (a jobb alsó index számozása a katalógusszámoknak feleltethető meg) (M 1:1).

Készítette: Szebenyi Tamás.

V a1		V b1		V?	VI a1
					
22	29	41	25	37	10
VI b1					
					
6	5	12	13	15	16
VI c1	VI d1	VI?	VIII a2		
					
11	1	18	1		
VII a2	VII c1	VII d1			
					
2	8	14			
VII d3	VII e1	VII f1			
					
17	9	4			
					

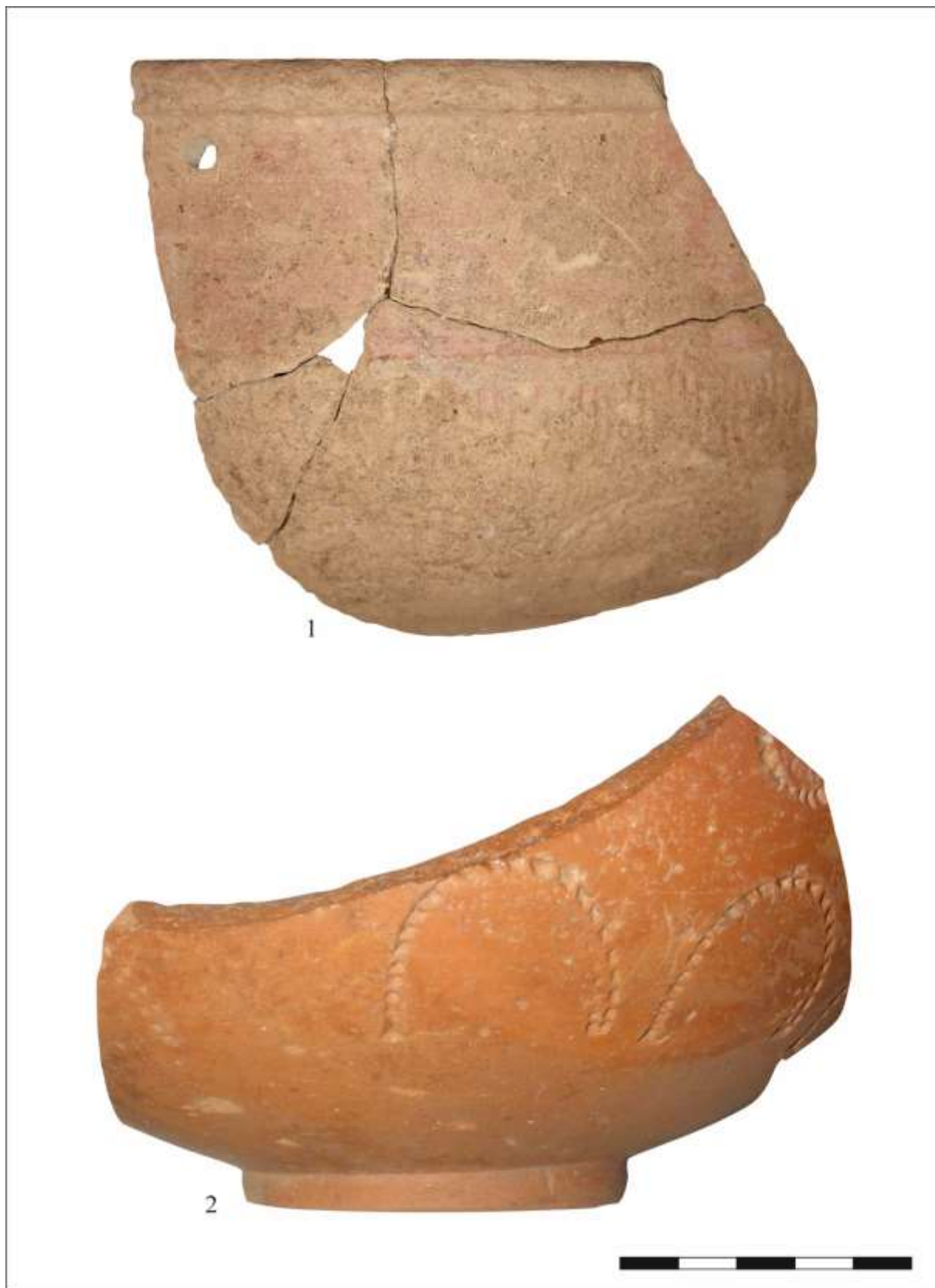
10. tábla: Az Üllő 5–9. lelőhelyről származó pecsételt kerámia motívumkincse (a jobb alsó index számozása a katalógusszámoknak feleltethető meg) (M 1:1).

Készítette: Szebenyi Tamás.

I	a1 E31	b1 E35	b2 E24	c1 Ü35			
II	a1 E4	b1 Ü43	b2 Ü2				
III	a1 E6	a2 E16	b1 E48	b2 E29	b3 Ü19	c1 Ü9	
IV	a1 E10	b1 Ü44					
V	a1 Ü29	b1 Ü25					
VI	a1 Ü40	b1 Ü13	c1 Ü11	d1 Ü1	d2 E35	e1 E23	
VII	a1 E42		a2 Ü2		b1 E4		c1 Ü8
	d1 Ü14	d2 E33	d3 Ü17	e1 Ü9	f1 Ü4		
VIII	a1 E29	a2 Ü1	b1 E24	b2 E20			
IX	a1 E49	b1 E35					

11. tábla: Üllő 5–9. és Ecser 7. lelőhelyek származata eredetű pecsételt kerámiájának összesített motívumkincse (a jobb alsó index számozása az adott lelőhely közlésének katalógusszámait tünteti fel: E = Ecser 7. lelőhely; Ü = Üllő 5–9. lelőhely) (M 1:2).

Készítette: Széchenyi Tamás.

12. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 1; 2: Kat. 2 (M 1:1).
A tárgyfotókat készítette: Szebenyi Tamás.

13. tábla: Üllő 5. leőbely. 1–2: Kat. 10; 3: Kat. 11; 4: Kat. 14; 5: Kat. 8; 6: Kat. 3; 7: Kat. 19 (M 1:1).
A tárgyfotókat készítette: Szebenyi Tamás.

14. tábla: Üllő 5. leőbely. 1: Kat. 30; 2: Kat. 21; 3: Kat. 27; 4: Kat. 34; 5: Kat. 51 (M 1:1).
A tárgyfotókat készítette: Szebenyi Tamás.

15. tábla: Üllő 5. lelőhely. 1: Kat. 25; 2: Kat. 35; 3: Kat. 37; 4: Kat. 44; 5: Kat. 29; 6: Kat. 22 (1–2: M 1:1; 3–6: M 2:1).

A tárgyfotókat készítette: Szebenyi Tamás.

Stamp-ornamented pottery of Site Üllő 5-9: new perspectives on an old material

Tamás Szebenyi

The stamp-ornamented ceramic vessels of site Üllő 5–9 are one of the most prominent ensembles of their kind in the Sarmatian Barbaricum, however only a part of the finds could be published in detail until this day: for example the conical-shaped bowls of Roman origin were republished by A. Korom in 2015 (Korom, 2015). In this recent paper I have the opportunity to present the complete catalogue of the stamp-ornamented Sarmatian vessels as well. This mostly homogeneous group of 56 items (hemispherical bowls with one exception) perfectly fit in the typological system of the nearby find material of site Ecser 7 (for details see Szebenyi, 2021). With the help of the newly identified pieces I have the opportunity to clarify some statements of the original publication, too (Szebenyi, 2013).

Keywords: Sarmatian Barbaricum; stamp-ornamented pottery; imitations of Samian ware